

A magyar nemzeteszme változásai és a történelemtanítás kánonja

A rendszerváltás közösségi eufóriája, látszólagos „össznépi egysége” idején azt reméltük, hogy az iskolai történelemoktatás viszonylag gyorsan és sikeresen megtisztul diktatórikus múltszemléletétől, és meghatározó szerepet játszik majd egy új típusú demokratikus nemzeti közösség kialakításában. (1) Ez a feltételezés nem csupán arra vonatkozott, hogy a történelem tantárgy megszabadul a „puha diktatúra” nyilvánvaló hazugságaitól és ideologikus felhangjaitól, hanem arra is, hogy alapvető szemléleti változások nyomán képes lesz egy sokszínű polgári társadalom nemzeti identitásának és történelmi tudatának formálására.

Az elmúlt húsz év során természetesen nagyon sok minden történt a magyarországi történelemoktatás területén. Sokan úgy gondolják, hogy a történelem tantárgy „rendszerváltása” már meg is valósult. Szerintük a paradigmaváltás már a múlt század hetvenes éveiben megkezdődött – az internacionalista, illetve marxista sallangok fokozatos visszaszorításával, illetve a nemzetközpontú történelemszemlélet dominanciájának visszaállításával –, ezért a politikai rendszerváltás után már csak az „utolsó simításokat” kellett elvégezni (Závodszy, 1996; Glatz, 1992). (2) Vitathatlan az is, hogy az elmúlt két évtizedben roppant sokat gazdagodott az iskolai történelemoktatás mind tartalmában – hangsúlyossá vált a gazdaság- és társadalomtörténet, illetve a művelődés- és mentalitástörténet –, mind módszertanában, eszközrendszerében: számtalan alternatív program és módszertani újdonság jelent meg (bővebben lásd: Jakab, 2006), a tankönyvekben felbukkant a többszemponúság, meghatározóvá vált a forrásközpontú megközelítés és a sort még hosszan lehetne folytatni.

A most következő írás szerzője azonban úgy gondolja, hogy a történelemoktatás demokratikus átalakulása, paradigmaváltása még nem történt meg, hiszen az ilyen nagyszámú változások szorosan összefüggenek az adott közösség, jelen esetben a mai magyar társadalom önreflexiójával, helyzetértelmezésével és jövőképek tisztázásával. A történelemoktatás „történetisége”, korhoz kötöttsége ugyanis ebben az értelemben azt jelenti, hogy minden korszak és közösség a maga ideológiai és pedagógiai céljainak megfelelően értelmezi és tanítja múltja történetét. E. H. Carr mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „amikor azt a kérdést tesszük fel magunknak: Mi a történelem?, válaszunk akarva-akaratlanul saját időben elfoglalt helyzetünket tükrözi vissza, és részben arra a még átfogóbb kérdésre felel, hogyan tekintünk arra a társadalomra, amelyben élünk” (Carr, 1995, 76.). Az uralkodó iskolai történelemszemlélet, illetve a történelem tananyag megújítására vonatkozó alapvető kérdéseink tehát először is ilyenek lehetnek: Milyen az a bennünket körülvevő társadalom, amelynek a múltját keressük? Melyek azok a történelmi hagyományok, amelyek fontosak vagy tanulságosak számunkra? Milyennek képzeljük azt a társadalmat, amelynek a múltját is sajátunknak érezzük? Kikkel szeretnénk egy nemzeti közösségben élni? Mennyiben mutat összhangot, demokratikus értelemben vett kölcsönösséget az államhatalom által képviselt hivatalos változata történelemszemlélet és a társadalom történelmi tudata? Mennyiben alakult ki közmegegyezés a társadalom

demokratizálásával kapcsolatban? Van-e konszenzus abban, mit értünk egyáltalán a demokratikus társadalom fogalma alatt?

Az iskolai történelemoktatás demokratikus rendszerváltásához tehát a tantárgy mélyreható újragondolására és szerkezeti átalakítására van szükség. Nyilvánvalóan nem elegendő, ha a történelem tantárgy csupán „előjelet vált” – amit eddig ellenforradalomnak mondtunk, az holnaptól forradalomnak neveztetik, akiket eddig jónak tekintettünk, azokról kiderült, hogy valójában ők voltak a rosszak, hogy szobrokat döntünk és emelünk, hogy átkereszteljük az utcaneveket stb. –, miközben a történelem tananyag sematikus fogalmi alapstruktúrája lényegében változatlan marad. Ugyanígy nem jelent alapvető paradigmátikus lépést, ha a korábbi domináns internacionalista felfogást kizárólagos nemzetközpontú történelemszemlélettel váltjuk fel. Tudomásul kell vennünk, hogy a történelem tantárgy már nem képes egyetlen képből vagy fejlődési modellben megjeleníteni a demokratikus társadalom múltjának és jelenének roppant összetett világát: hogy a múltnak többféle olvasata van, hogy nincsen homogén társadalom, hogy az emberek identitása többretegű, hogy bármennyire is szeretnénk megállítani az időt a számunkra kedvező pillanatban, hogy a történelem lényege épp a változás.

A korabeli közgondolkodás azonban képtelen volt hosszú távon is kompromisszumokban gondolkodni. Sem a magyar társadalom, sem a nemzetiségek képviselői nem tudták elfogadni a kiegyezés „részlegességét”: a magyarság (az egységes magyar nemzetállam megteremtésének büvöletében) kevesellte a magyar politikai nemzet magyar jellegét, amely csak hosszú távon ígérte a nemzetiségek esetleges asszimilációját, illetve a nemzet önállóságát; a nemzetiségek ezzel szemben sokallták a magyar dominanciát és félték a hosszú távú magyarosítás lehetőségétől.

Az alábbi írás arra az állításra épül, hogy a 19. századi alapstruktúráját makacsul őrző történelem tananyag „ideologikus rejtett tanterve”, félfeudális mintái egyre inkább elavulnak, s egyre inkább nehezítik, fékezik a magyar társadalom demokratizálódását. Ennek legfőbb következménye az, hogy a történelem tantárgy mind kevésbé tudja betölteni hagyományos identitásképző és közösségteremtő feladatait (3), nemzeti integráló szerepét, (4) s ezáltal kiüresedett felvételi tárgyá válik. Ebből következően egyre fontosabb a történelemtanítási kánon közös (5) újragondolása és újrafogalmazása: az, hogy a történelem tantárgy képes legyen az önreflexióra és szinkronba kerüljön a történettudomány 21. századi szemléletével (6); az, hogy erősítse a felnövekvő nemzedékek nemzeti identitását és biztonságérzetét, a demokrati-

kus közgondolkodást, valamint a magyar társadalom kohézióját, és korszerű válaszokat adjon a magyarság megváltozott világpolitikai helyzetére. Ennek érdekében a továbbiakban a történelemtanítási kánon születésének ideológiai körülményeit vizsgáljuk, illetve azokat a premodern rendi mítoszokat és mintákat, amelyek számtalan politikai rendszerváltást túlélve még ma is megtalálhatóak a történelem tananyag mélystruktúrájában.

Nemzetépítés és történelemoktatás

Nemzetépítés és...

A 19. századi magyar nemzetépítés programja a korabeli nacionalista (7) ideológia alapján fogalmazódott meg: az alapvető cél az egységes magyar kultúra létrehozása, valamint az ennek megfelelő politikai keret, az önálló magyar nemzetállam megvalósítása

volt. A magyar nemzetépítési ideológia megvalósulása azonban sok tekintetben eltért a nyugat-európai típusú polgári nemzetépítés gyakorlatától. A kulturális és politikai nemzet egységesülése Európa nyugati felében többnyire úgy valósult meg, hogy az abszolút monarchiák még jóval a 19. század előtt – nagyjából erőszakkal – szétzúzták a középkor politikai és kulturális sokféleségét és megeremítették az új nemzeti közösségek politikai kereteit, a nemzetállamokat. Ezek a politikai keretek később, a polgári társadalom megerősödésével párhuzamosan – elsősorban az oktatás révén – fokozatosan töltődtek meg az egységes nemzettudat (egységes nyelv, közös kulturális hagyományok, nemzeti rítusok stb.) kulturális tartalmaival. A modern magyar nemzeti közösség építésének folyamata – a térség népeihez hasonlóan – több szempontból is eltért a nyugat-európai gyakorlatától. Egyrészt azért, mert csak jóval később, a 18. század második felétől indult el. Másrészt azért, mert ebben a térségben az abszolutizmus – legfőképpen a jozefinizmus – formálisan akadályozta a magyar nemzeti törekvéseket – bár indirekt módon természetesen gerjesztője is volt a „nemzeti ébredésnek”. A megkésettiségből és a politikai függetlenség hiányából az következett, hogy a magyar nemzetépítés a kulturális nemzeti közösség (a magyar nyelv és a közös magyar kulturális hagyományok) megeremítésével kezdődött el, a politikai önállóságot (a független magyar államiságot) a 19. század folyamán legfeljebb csak vágykép maradt, illetve csak töredékesen valósulhatott meg. A megkésettiségből az is következett, hogy a korabeli magyar állam területén számszerű többségben lévő nemzetiségek „ébredező” kollektív etnikai nemzettudata már nem fogadta el a magyar kultúra kizárólagosságát, dominanciáját, védte saját nyelvét és kulturális hagyományait a magyarság részéről érkező homogenizáló törekvésekkel szemben. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a modern magyar polgári nemzetépítés meghatározója nem a jogegyenlőséget képviselő polgárság, hanem a középkori rendi szemléletet képviselő magyar nemesség volt, így a félféudális rendi hagyományok óhatatlanul beépültek mind kulturális, mind politikai nemzetfelfogásunkba. Mindez azt jelentette, hogy a 19. században kiformalódó magyar nacionalizmus programja csak roppant ellentmondásosan, töredékesen és torzultan valósult meg, mivel folyamatosan szembekerült a nemzeti függetlenséget korlátozó Habsburg Birodalommal, illetve a hasonló módon nacionalista programot megfogalmazó (a kulturális önállóságot valamiféle kollektív politikai keretekkel kiegészíteni szándékozó) nemzetiségekkel (bővebben lásd: *Petrás, 2006; Katus, 1987*).

A magyar nemzeteszme és nacionalizmus részletes természetrajzával és történeti alakváltozásaival már az ezredforduló után is könyvtárnyi irodalom foglalkozott (8), ezért a továbbiakban kizárólag azokkal az alapvető elemeivel foglalkozunk, amelyek a történelemoktatási kánon szempontjából relevánsak. (9) A magyar nemzetépítés ideológiai programja lényegében az 1848/49-es eseményekig ellentmondásmentesnek tűnik. A reformkor meghatározó ideológusai (10) – ha voltak is köztük nézetkülönbségek – összességében egyetértettek abban, hogy a Magyar Királyság polgári átalakulása (modernizációja, „haladása”) és önálló nemzetállammá (egységes kulturális és politikai „hazává”) válása természetes módon megvalósítható. A felvilágosodás és a klasszikus liberális nacionalizmus képviselőiként hittek abban, hogy az – emberi tevékenységre épülő – történelmi fejlődés elhozza majd az emberek, az emberiség szabadságát, jólétét, harmóniáját. Ugyanakkor a korabeli kelet-közép-európai nemzeti romantika képviselőiként hittek abban is, hogy a történelmi fejlődés nemcsak az egyének szabadságát teremti meg – kérérlhetetlen szükségesszerűséggel –, hanem a kulturálisan és politikailag egységes, önálló nemzetállamok szabadságát, jólétét és harmóniáját is. A 19. század első felének liberális magyar reformerei számára úgy tűnt, hogy a modern magyar nemzetállam megeremítéséhez elegendő lesz az, ha a nemesség lemond középkori kiváltságairól és a polgári szabadságjogokat kiterjesztik az új nemzeti közösség valamennyi polgárára. Az általános jogegyenlőséget biztosító szabadságjogokért cserébe viszont az ország lakosai – anyanyelvtől és anyagi helyzetől függetlenül – egyetértően elfogadják majd a magyar kultúra és politikai rendszer in-

tegráló szerepét, s mint egységes politikai közösség harcolnak majd az önálló államiságért. (11) Ez az elgondolás a rendi nemzettudat természetes beidegződéséből következik: a korabeli történeti jog csak egy nemzetet, a magyart ismert, amelyet azonosított az állammal; ráadásul a korabeli magyar nemesség többsége – még ha korábban asszimilálódott is – magától értetődően magyarnak tekintette magát. A rendi jellegű magyar nemzet – a „natio Hungarica” – ugyanis évszázadokon keresztül természetes módon integrálta, asszimilálta a rendi kiváltságok alapján a különböző nyelven beszélő népek elitjét. A rendi nemzettudat polgári jellegű kiterjesztése tehát a liberális nemesség számára legfőképpen azt jelentette, hogy a korábbiakhoz hasonló módon integrálni lehet majd a magyar társadalom valamennyi tagját az új típusú, polgári jellegű magyar nemzetbe. A klasszikus liberalizmus nyugat-európai mintáinak ideológiai hatása, illetve a fent említett rendi beidegződés azonban a nemzetiségi kérdés megítélésében sok tekintetben tévútra vezette a 19. század első felének liberális magyar reformereit. Katus László így ír az egyre növekvő ellentmondásról: „Az egységes polgári nemzet és a polgári nemzetállam modelljét a magyar liberális nacionalizmus Nyugat-Európából vette át. Ez az államnemzet-fogalom azonban az etnikailag és nyelvileg már megközelítően egységesült vagy legalábbis magát egységesnek tekintő nyugat-európai nemzetek testére volt szabva, s nem volt minden nehézség és ellentmondás nélkül alkalmazható a soknemzetiségű történeti Magyarország valóságára. A magyar liberálisok a jövő polgári Magyarországot magyar nemzetállamként szerették elképzelni, de nem hunyhattak szemet ama tény felett, hogy míg a rendi nemzet alkotó nemesség egykorú becslések szerint 85–90 százalékban magyar anyanyelvű volt, addig a létrehozandó új, polgári államnemzet tagjainak abszolút többsége valamely nem magyar kisebbséghez tartozott. Ezt az ellentmondást volt hivatva feloldani az ország minden lakóját felölelő egyetlen magyar politikai nemzet elmélete, amely az 1840-es évekre már világos megfogalmazást nyert, s az egész polgári korszakon át ez maradt a magyar politikai vezetőréteg »hivatalos« nemzeti ideológiája.”

Mint tudjuk, a klasszikus liberális nacionalizmus programja 1848/49-ben teljes mértékben irreálisnak bizonyult. Az ország lakosságának többsége – mindenképp a nemzetiségek – nem elégedtek meg a felkínált általános jogegyenlőséggel, kollektív jogokat is követeltek. Így a magyar nemzet egységesnek remélt önállósodási törekvései nemzeti megosztottsághoz, polgárháborúhoz vezettek, ami eleve kudarcra ítélte a függetlenségi harcot. 1848/49 kudarca szükségképpen módosította a magyar nacionalizmus ideológiai programját, miközben persze az alapvető cél továbbra is a magyar nemzet kulturális egységének és politikai önállóságának megteremtése maradt. (A szabadságharc bukása nyomán természetesen radikálisabb – a föderációra irányuló – politikai javaslatok is megfogalmazódtak, de már többnyire csak az emigrációban. Teleki László például már 1849 márciusában így ír: „Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is. Liberté, égalité, fraternité még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni.” *Katus*, 64.) A szabadságharc bukásának legfőbb tapasztalata az volt, hogy a reformkor során viszonylag egységes etnikai tudatra ébredt magyarság egyszerre nem képes a nemzetiségekkel szemben megvalósítani a magyar nemzet kulturális egységét, illetve önmagában nem tudja kivívni a nemzet politikai önállóságát a Habsburg Birodalommal szemben. Ebből a felismerésből alakult ki a magyar politikai nemzet koncepciója (12), amely elvezetett a kiegyezéshez. Az új nemzetépítő ideológia alapja az volt, hogy a Habsburg Birodalommal történő kompromisszumos kiegyezés révén megteremthető a magyar nemzetállam viszonylagosan önálló politikai kerete, amely – a jóval korábbi nyugati mintáknak megfelelően – fokozatosan megtölthető lesz majd a magyar nemzettudat kulturális elemeivel, amely elősegíti majd a nemzetiségek asszimilációját. Ez a maga korában reálisnak tűnő kompromisszumos megoldás számtalan előnyt ígért a nemzetépítés szempontjából. Mindenképp a korábbi politikai konfrontációk megszűnését, hiszen az osztrákokkal közösen működtetett dualista állam révén lehetőség nyílt az ország modernizálására, illetve

a lakosság többségét alkotó nemzetiségek önállósodási törekvéseinek visszaszorítására és esetleges asszimilálására. A kiegyezés rendszere egyfelől rögzítette a politikailag egységes („oszthatatlan”) magyar nemzet jogállását, amelyben minden polgár – nemzetiségétől függetlenül – azonos jogokkal rendelkezik, másfelől pedig bizonyos mértékű kulturális önállóságot is biztosított a nagyobb nemzetiségek számára: szabad nyelvhasználat, alap- és középfokú nemzetiségi iskolarendszer, önálló kulturális egyesületek működése stb. Ez a nemzetfelfogás ráadásul előnyösnek mutatkozott abban is, hogy ideológiai folytonosságot teremtett a ’középkori magyar nemzet’ (natio Hungarica) eszméjével, azzal a középkorban valóban létező identitással, amely szerint a középkori magyar állam lakosai (ekkor lényegében nemesei) – anyanyelvüktől függetlenül – rendelkeztek egy sajátos ’hungarus’ tudattal, amely az államhoz való kötődésüket fejezte ki. (14)

A kiegyezés ideológiai háttereként megfogalmazódó nemzeteszme – az egységes ’magyar politikai nemzet’ – azonban nem volt képes egységes politikai és kulturális közösséget létrehozni a korabeli Magyarországon. Elvileg persze lehetőség nyílt volna a kiegyezés rendszerének további bővítésére – a politikai keretek óvatos tágítására Ausztriával szemben, a nemzetiségi jogok és modernizációs lehetőségek fokozatos kiszélesítésére –, ami érdekeltetbé tehetné volna a magyarságot és a nemzetiségeket az együttműködésben, illetve az asszimilációban, a magyar politikai nemzet fenntartásában. A korabeli közgondolkodás azonban képtelen volt hosszú távon is kompromisszumokban gondolkodni. (A kiegyezés kibővítését – például a csehek ez irányú törekvését – az osztrák és a magyar politikai elit látványos összefogással akadályozta meg az 1870-es években.) Sem a magyar társadalom, sem a nemzetiségek képviselői nem tudták elfogadni a kiegyezés „részlegességét”: a magyarság (az egységes magyar nemzetállam megteremtésének büvöletében) kevesellte a magyar politikai nemzet magyar jellegét, amely csak hosszú távon ígerte a nemzetiségek esetleges asszimilációját, illetve a nemzet önállóságát; a nemzetiségek ezzel szemben sokallták a magyar dominanciát és félték a hosszú távú magyarosítás lehetőségétől. A nemzeti kérdés „érzelmi túlfűtöttsége” már a kiegyezés utáni években nyilvánvalóvá tette, hogy türelmes és empatikus egyeztetésekre, a rendszer demokratikus működtetésére nincs sok esély. Ennek a kudarcnak a nyilvános elfogadása azonban a dualizmus időszakában nem történt meg, hiszen ebben az esetben a magyar társadalomnak szembesülnie kellett volna azzal, hogy az önálló és egységes magyar nemzetállam megteremtése az adott politikai és etnikai viszonyok között nem lehetséges. Ezzel azonban a korabeli magyarság nem mert, de nem is akart szembenézni, ezért öncsalással és erőszakkal továbbra is fenntartotta az egységes magyar nemzetállam eszméjét és illúzióját. Az illúzió fenntartása azt jelentette, hogy a korabeli magyar identitású társadalom a mítoszok (15) világába menekült. Mindez legfőképpen abban nyilvánult meg, hogy a vágyott irreális jövőkép függetlenedett az időtől. Az egységes magyar nemzetállam megteremtése örökérvényű korparancsá vált, amely meghatározott gondolkodási és cselekvési mintákat írt elő a mindenkori jelen számára. A mitikus politikai ideológia összemosódott a dualizmus valóságos politikai viszonyaival és a korszak uralkodó politikai ideológiájává vált. A korabeli magyar emberek úgy tettek (az iskolától a médián át a parlamentig), mintha az önálló magyar nemzetállam eszméje megvalósítható lenne, mintha csak a nemzet külső és belső ellenségei – az uralkodó ideológia által megnevezett bűnbakjai – akadályoznák a politikai elitet abban, hogy megvalósítsa állami céljait. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a magyar nemzeteszme fokozatosan eltávolodott a tényleges társadalmi valóságtól, elveszítette nyitottságát, liberális jellegét és egyre inkább (aktuál)politikai ideológiává vált.

A nemzeteszme és a társadalmi gyakorlat eltávolodása azonban nagyon súlyos ellentmondásokkal terhelte meg a magyar nemzettudatot. Az ellentmondások alapját az adta, hogy a nemzetépítés korábbi kudarcai, illetve a kiegyezés kompromisszumai miatt fokozatosan bizonytalan helyzetbe került a magyar nemzetépítő ideológia két alapvető célki-

tűzése: az önálló nemzetállam (a „haza”) megteremtésének igénye, valamint a modern polgári társadalom (a „haladás”) megvalósításának programja. A dualizmus politikai rendszere ugyanis egyfelől elfogadhatatlan volt a magyarság számára, hiszen az Ausztriával fennálló államközösség még a '48-as nemzeti önállóságot sem biztosította. Másfelől viszont be kellett látni azt is, hogy az ausztriai államrész nélkül a számszerű kisebbségben lévő magyarság nem tudja fenntartani a nemzetiségek fölötti uralmát, a magyar állam egységét. Ellentmondásba került a polgári társadalom megteremtését, a magyar nemzet modernizálódását kitűző nemzetépítő program is, hiszen a századforduló felé kö-

A nemzettudat irreálissá válásának legfőbb rövidtávú következménye az lett, hogy elterelte a figyelmet a korabeli magyar társadalom valóságos problémáiról, amelyeket a politikai elit képtelen volt megoldani: a nemzetiségi kérdéstről, a zsidóság asszimilációjának ellentmondásairól, az egyre szorítóbb szociális problémákról, a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció elakadásáról. Ezzel szemben a magyar politikai elit olyan, megoldhatóbbnak tűnő „műanyag” dolgokkal, álproblémákkal foglalkozott, mint például a közös hadsereg vezényleti nyelvének magyarosítása, saját öncélú pártharcai, a hősi múlt megelevenítésének kérdései, a magyarságra jellemző ősi nemzeti erények és küldetések értelmezése és elterjesztése.

zeledve egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a magyar társadalom demokratizálása (például a választójog nemzetiségekre történő kiterjesztése) veszélyeztetné a kisebbségben lévő magyarság társadalmi és politikai dominanciáját. Ráadásul a századforduló idejére az is kiderült, hogy a magyarországi kapitalizáció alapvető nyertese nem a nemzetfenntartóként emlegetett nemesi eredetű magyar elit és középosztály lesz, hanem a többnyire nem magyar származású (zsidó és német) polgárság, ami nagymértékben elbizonytalanította a magyar nacionalizmus „haladás-hitét”. Ezek az ellentmondások nagymértékben „megbénították”, tehetetlenné tették a magyar nacionalizmus ideológusait, és rugalmatlanná változtatták magát a nemzetépítő ideológiát is. Az ideológiai mozgástér nagymértékben beszűkült, hiszen a kiegyezés rendszerét hosszú távon sem elfogadni, sem pedig megváltoztatni nem lehetett.

Ezeknek az ellentmondásoknak két nagyon fontos ideológiai következménye lett, amelyek mindmáig torzítják a magyar nemzeteszmet és nemzettudatot. Egyrészt az, hogy a magyar nemzeteszme – a társadalmi valóság kontrolljától elszakadva – egyre irrálisabbá, egyre illuzórikusabbá vált, és egyre „önállóbb”, „öncélúbb” életet kezdett élni a „szimbolikus politika” világában. (15) A másik következmény az lett, hogy a valóságos társadalmi viszonyoktól mindinkább eltávolodó nemzeteszmet fokozatosan kisajátította az államhatalommal szorosban együttműködő rendi szemléletű politikai elit, és saját parti-

kuláris értékeit és érdekeit a későbbiekben mint nemzeti (össztársadalmi) értékeket és érdekeket jelenítette meg. Miről is van szó?

A nemzetépítő ideológia gyakorlati megvalósíthatatlanságának felismerésére – az elmélet és a gyakorlat ellentmondására – elvben kétféleképpen lehetett reagálni. Egyrészt oly módon, hogy a társadalmi realitásokat figyelembe véve módosítják a nemzetépítő ideológiát, kiegyeznek a nemzetiségekkel, azaz lemondanak az egységes magyar nemzetállam ideáljának megvalósításáról. (16) Az elmélet és a gyakorlat összhangba hozásának másik lehetséges módja az, hogy nem vesznek tudomást a realitásról, a magyar nem-

zetállam aktuális megvalósíthatatlanságáról – Fichte szavaival élve: ha az elmélet és a tények ellentmondásba kerülnek egymással, akkor jaj a tényeknek –, és saját ideologikus képzeteiket és reményeiket vetítik, illetve erőszakolják rá a társadalmi valóságra. A dualizmus társadalmi és politikai elitje – a magyar identitását közvélemény teljes támogatásával – az utóbbit választotta, már csak azért is, mert a magyar nemzetállam megvalósítását célul tűző nacionalista ideológia egyre inkább saját legitimációs bázisuk alapjává vált. Mindez azt jelentette, hogy a korabeli magyar nemzettudatot egyre mélyebben átítatta az irreális, mitikus és önámító nacionalista valóságértelmezés: a „nemzeti légvárépítés.” (17) Ez a felfogás a valóságos tényekkel és lehetőségekkel szemben azt sugallta, hogy belátható időn belül megvalósítható a kiegyezés rendszerének magyarok javára történő módosítása, hogy a magyarság „olvasztótégelyében” hamarosan asszimilálódni fognak a nemzetiségek, hogy az aktuális szociális és etnikai problémák megoldhatóak azáltal, ha „visszaállítják” a magyarságra jellemző ősi erények uralmát. (18)

A nemzettudat irreálissá válásának legfőbb rövidtávú következménye az lett, hogy elterelte a figyelmet a korabeli magyar társadalom valóságos problémáiról, amelyeket a politikai elit képtelen volt megoldani: a nemzetiségi kérdéstről, a zsidóság asszimilációjának ellentmondásairól, az egyre szorítóbb szociális problémákról, a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció elakadásáról. Ezzel szemben a magyar politikai elit olyan, megoldhatóbbnak tűnő „műanyag” dolgokkal, álproblémákkal foglalkozott, mint például a közös hadsereg vezényleti nyelvének magyarosítása, saját öncélú pártharcai, a hősi múlt megelevenítésének kérdései, a magyarságra jellemző ősi nemzeti erények és küldetések értelmezése és elterjesztése. A szimbolikus politika értelmezési kerete tehát egyre inkább átvette az uralmat a világ reális értelmezése fölött, és egyre inkább „alternatív valóságként” működött. (19) Ennek az öngigazoló és önvigasztaló alternatív nemzetképnek a leglátványosabb színjátéka az 1896-os millenniumi ünnepségsorozat volt, amely szemléletesen mutatta be azt a mitikus látszatvilágot, amelyben a korabeli magyar identitású közgondolkodás értelmezni szerette volna önmagát: a kárpát-medencei hegemoniával rendelkező ezeréves önálló magyar állam és a politikai magyar nemzet (esetleg nemzetállam) ideálképét, amelyben a nemzetiségek lojális hungarus-tudattal rendelkeznek, elfogadják a magyarság dominanciáját, s ezért cserébe élvezik kulturális önállóságukat. Hosszú távon azonban a színpompás látszatok és öncsaló nemzeti mítoszok irreális helyzetértelmezéshez, a nemzettudat torzult, szélsőséges megnyilvánulásaihoz (a nemzethalál romantikus víziójának szorongásától az „úrhatnám” kultúrdölyfig) s végső soron Trianonhoz vezettek. Bibó István írja: „A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösség valamiféle megázkódó történelmi tapasztalata [...], melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja [...] Ezt azonban a közösség csak úgy, mint az egyén, nem képes bevallani és nem is meri magának bevallani. Belemenekül tehát valami álmegoldásba, a megoldás illúziójába, s kitálál valami formulát vagy kompromisszumot, melyekkel összeegyeztethetetlen dolgokat próbál összeegyeztetni, gondosan kímélve azokat az erőket, melyek a valóságban a megoldás útjában állnak, éppen azokat, melyekkel a megoldás érdekében meg kellene küzdenie [...] Az ilyen hamis helyzetben élő közösség mindinkább ferde viszonyba kerül a realitással; az eléje kerülő újabb problémák megoldásánál nem abból indul ki, ami van és ami lehet, hanem abból, aminek képzeletét magát, ami lesz vagy ami szeretne lenni. Így lassan képtelenné válik arra, hogy bajainak és kudarcainak az okát az okok és okozatok normális láncolatában megtalálja, és minden bajára olyan magyarázatot keres, melyek a józan értelem és a tények színe előtt nyilván hamisak, de lehetővé teszik, hogy a hamis helyzetben élő közösség hamis helyzetét fenntarthassa.” (Bibó, 1986, 376–378.)

A magyar nemzettudat – mindmáig ható – torzulásának másik alapvető oka az volt, hogy a dualista korszak rendi szellemiségű politikai elitje fokozatosan kisajátította és a maga képére formálta a liberális nemzeteszme össznemzeti ideológiáját. Ebből adódóan

a magyar nacionalizmus a századfordulóra egyre inkább a korszak meghatározó hatalmi ideológiájává, a politikai elit legitimációs eszközévé vált. Ez mindenekelőtt abból következett, hogy a dualista korszak politikai vezetői – a korábbi kudarcok nyomán – ráébredtek arra, hogy a maguk elé tűzött liberális nemzetépítő célokat és ígéreteket az adott körülmények között nem igazán tudják megvalósítani. Sem az önálló nemzetállam megteremtésére, sem a nyugat-európai szintre fölzárkóztató gazdasági és társadalmi modernizációra, sem pedig az aktuális társadalmi problémák kezelésére nem voltak hatékony eszközeik. Ugyanakkor a századfordulóra az is nyilvánvaló lett számukra, hogy nemcsak nem tudják megoldani ezeket a problémákat, hanem igazán nem is akarhatják megoldani őket, hiszen a dualista rendszer – korábban már vázolt – ellentmondásai miatt bármilyen jellegű radikális megoldás megingatná hatalmi helyzetüket. Az Ausztriától való elszakadás például a számszerű többségben levő nemzetiségiek önállósodási törekvéseit erősítheti fel, a nemzetiségekkel való kiegyezés viszont a politikai hatalom megosztásához vezethet, a gyorsabb ütemű gazdasági és társadalmi modernizáció pedig a (zsidó és német) polgárság, illetve a nemzetiségiek előretörését segítheti elő a nemesi eredetű magyar politikai elitel szemben. Félték tehát a nemzetiségek túlzott önállósodásától, elkülönülésétől, hiszen az veszélyeztette volna a magyar nemzet és a magyar állam integritását. Ugyanakkor félték a túlzottan sikeres zsidó asszimilációtól is, hiszen az elmagyarosuló zsidóság gazdasági és társadalmi előretörése veszélyeztette „hagyományos nemzetfenntartó” pozícióikat. Ráadásul a századvég gazdasági és társadalmi válságai miatt elbizonytalanodott a liberális nemzeteszme modernizációs fejlődéshite is. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a magyar nemzet nyugat-európai szintre történő gazdasági felzárkóztatása csak nagyon hosszú és ellentmondásos úton lehetséges, hogy a felemás kapitalizálódás miatt megjelenő szociális problémák komoly társadalmi konfliktusokhoz fognak vezetni, hiszen egyre nagyobb erővel jelentkeztek a dualizmus rendszerével radikálisan szembenálló szocialista mozgalmak. Összességében tehát elmondható, hogy a kiegyezés után uralkodóvá vált magyar nemzeteszme a századfordulóra fokozatosan átalakult és elveszítette liberális tartalmait. Ezen túlmenően egyre inkább feltöltődött az államhatalommal szorosan összefonódó premodern szemléletű rétegek konzervatív gondolkodásmódjával: romantikus antikapitalizmusával, antiszemitizmusával, antiszocializmusával.

Ez a változás persze szervesen következett a magyar polgári fejlődés előtörténetéből. Ezek az ellentmondások ugyanis nem új keletűek, hiszen már a reformkor nemzetépítő programja is arra a paradoxonra épült, hogy – polgárság híján – a magyar nemesség kezdte el építeni a polgári Magyarországot. Mindez azt is jelentette, hogy a modern magyar nemzeteszmet a rendi hagyományokat őrző nemesség fogalmazta meg, illetve képviselte a legharcosabban. Ez a paradoxon – bár sajátosan árnyalta a magyar nemzeteszmet – a századfordulóig még nem torzította el a nemzeti tudatot. A liberális nemesség ugyanis nemzetépítő céljai – az önálló nemzetállam megteremtése, a nyugat-európai szintre felzárkóztató gazdasági és társadalmi modernizáció megvalósítása – érdekében sokáig képes volt az össznemzeti érdekek képviselőjére. Amíg a nemesség azt hihette, hogy a polgári nemzeté válás és a modernizáció mindenki – így saját csoportja – számára is sikeres lesz, addig közvetlen csoportérdekei nem igazán jelentek meg a magyar nemzeti ideológiában. Amikor azonban a nemesi eredetű, illetve szemléletű csoportok számára kétségessé vált a liberális modernizáció sikeres képviselője, akkor megjelent az „állagörző liberalizmus” programja, amely a premodern szemléletű társadalmi és politikai csoportok korábban megszerzett hatalmi helyzetét igyekezett konzerválni. Ennek eredményeképpen a dualizmus második szakaszában egyre inkább felszínre kerültek, felerősödtek a magyar nemzeteszme, illetve nemzettudat rendies, félfudális elemei, amelyeket a hatalmi elit elsősorban az államhatalom – és mint látjuk majd, az állami iskolarendszer – segítségével igyekezett általános nemzeti érdekként legitimálni. Mindez azért is mehetett viszonylag könnyen, mert – mint korábban már volt szó róla – az illuzórikusan fenntartott nemzetállam-építő

ideológia miatt a nemzeteszme nem kötődött szorosan a korszak alapvető társadalmi problémáihoz, hanem a szimbolikus politika mitikus terében lebegett.

A magyar nemzettudat, illetve történelemszemlélet premodern, rendies elemeiről a történelemoktatás ideológiai hátterének vizsgálatakor még bőven lesz szó, ezért először is nézzük meg röviden, hogyan került képbe az iskolarendszer, illetve a történelemoktatás.

A modern történelemoktatás születése

A mai értelemben vett magyar történelemoktatás – a kötelező állami népiskolai rendszer kiépítésével párhuzamosan – lényegében a kiegyezés után jött létre. (20) Az ekkor kialakuló magyar iskolarendszer alapvető célja és feladata az volt, hogy elősegítse a modern polgári nemzetállam egységének megteremtését: homogenizálja az etnikailag, kulturálisan és szociálisan is nagymértékben megosztott magyar társadalmat. Más szóval a dualista állam vezetői legfőképpen azért finanszírozták az állami oktatási rendszer megteremtését és működtetését, mert szerették volna elérni, hogy a korabeli Magyarországon élő emberek (legyenek azok magyarok, románok, szlovákok, zsidók, szegények vagy gazdagok) a nemzeti identitásukhoz szükséges közös műveltség alapján összetartó közösségként öntudatosan erősítsék a nemzetállamot. Az állami iskolarendszer kiépítése – és az állami beavatkozás erősítése az egyházi iskolákban – tehát szervesen illeszkedik a dualizmus nemzetépítő programjába. Sőt! A magyar nacionalizmus korábbi kudarcai után a korszak ideológusai – már-már fanatikus hittel – a kötelező állami iskoláztatás bevezetésétől remélték a nemzetiségek asszimilációját, a magyar nemzetállam megteremtését. Nem véletlen, hogy a korszak belső „kulturharcainak” középpontjában az állami iskolarendszer magyarosító törekvései állnak. (21)

A dualizmus idején kiépült állami iskolarendszer nagy nemzetépítő munkájában a történelem tantárgy nyilvánvalóan kiemelten (22) fontos szerepet kapott, hiszen a nemzetépítés egyik alapvető ideológiai feladata volt a születő nemzetállam közös gyökereinek, egységes műltselemléletének megteremtése. Ebből következően az is magától értetődő volt, hogy a történelem tantárgy szemlélete és tartalma a kezdetektől fogva – ab ovo – alárendelődött a korabeli nemzeteszme (nemzethit) ideológiai konstrukciójának (Dénes, 2001, 75.). A kötelezően bevezetett történelemtanítás kimondatlanul is kimondott (bővebben lásd: *Szabolcs és Katona*, 2006) célja, „rejtett tanterve” a közös kultúra homogenizálása, a megvalósítandó egységes magyar nemzetállam történeti (histo-rizáló) igazolása, illetve a nemzeti identitás és az állampolgári lojalitás megalapozása és erősítése volt. Mindez azt is jelentette, hogy a történelem oktatásának korábbi funkciói – erkölcsi példázatok, illetve később művelődéstörténeti ismeretek – fokozatosan háttérbe szorultak, és felerősödött a tárgy nemzetállam-építő, nemzetnevelő szerepe, amely később (az 1890-es évektől) egyre erőszakosabb nacionalista jelleget kapott (Szebenyi, 1970, 39–41.).

A történelem tantárgy bevezetése roppant sikeresnek mondható, hiszen ez a történelmi ismeretanyag és műveltség a magyar nemzeti identitás és közösségtudat szerves és elengedhetetlen részévé vált. Nem él ma a Földön olyan magyar ember, aki számára ne jelentenekéneke valamit a következő kifejezések: kalandozás, mohácsi vész, igazságos Mátyás, kuruc stb.; más szóval nem is tekintjük igazán magyarnak azokat, akik nem ismerik ezeket a kifejezéseket. Ebben az értelemben tehát a történelem tananyag tartalma születésétől kezdve szakrális (23) jelleget öltött és mindmáig megkérdőjelezhetetlen zárt kanonikus rendszert alkot. A szakrális jelleg abból adódik, hogy az egységes nemzeti kultúra megteremtése a korábbiakhoz képest új közösséget, új identitást kínált az emberek számára, ami alapvetően vallási formákban fogalmazódott meg. Nem véletlenül nevezi a hagyományos nemzeteszmet és nemzettudatot Gerő András „nemzetvallásnak”. (24) Ebből következően a történelemtanítás szemlélete és tananyagának tartalma természetesen normatív volt. Mindez azt jelenti, hogy a történelem végtelen eseménysorából a korabe-

li nemzetépítő ideológia normái és elvárásai alapján válogatódott ki, hogy az események (személyek) közül mi (ki) és hogyan kerülhet bele a tantervekbe, történelemkönyvekbe, illetve mi (ki) kerülhet ki onnan. Megfogalmazása szerint a történelem tananyag elsődleges funkciója az egyetemes emberi, illetve az ebből kiemelt magyar múlt történetének megismertetése, az úgynevezett általános műveltség átadása volt. Azt azonban, hogy mit tekintettek az általános műveltség elemének, hogyan értelmezték a történettudomány által „szállított” tényanyagot, már az ideológiailag és pedagógiailag meghatározott „nemzetállam-építő rejtett tanterv”, illetve az államhatalom mindenkori ideológusai döntötték el – a saját hatalmi érdekeiknek megfelelően.

A modern történelemoktatás tehát születésétől kezdve a mindenkori (nemzet)állami ideológia fontos részévé válik. A társadalom múltja, történelme fölötti ellenőrzés jelentőségéről és „rendi jellegű nemzeti sajátosságairól” Nagy Péter Tibor – meglehetősen rezignáltan – így ír: „Ahol tehát a nemzet mint megkülönböztetett érték áll az oktatás és nevelés középpontjában,

Magyarország 20. századi történetében legkevesebb tíz olyan politikai rendszer [25] volt, amely az előzőekhez képest radikálisan új történelemszemléletet hirdetett és gyökeresen átalakította a történelemoktatást. Az újabb és újabb rendszerváltások nyomán kialakuló politikai rendszerek – bár többnyire határozottan bírálták elődeik diktatórikus hajlamait – abban teljesen azonosak voltak, hogy ragaszkodtak az ideológiai viszonyok központi meghatározásához, a közgondolkodás uralásához.

s ahol ezzel egyidejűleg nem építik be a társadalmi érdekek ütköztetésének technikáit, ott korlátlan út nyílik arra, hogy azok, akik magukat a nemzeti érdek kizárólagos hordozóinak nyilvánítják, kontrollálhatatlan hatalomhoz jussanak, s »nemzeti érték« gyanánt saját társadalompolitikai elképzeléseiket és érdekeiket közvetítsék az iskolarendszeren keresztül. Olyan helyzetben, ahol a társadalomban és a gazdaságban nem a teljesítményképes szaktudásnak van »becsülete«, ott a képzés tartalma szükségszerűen tekintélyelvű és ideologikus marad, hiszen az általános műveltség funkciója ekkor éppen az, hogy ne kelljen polgárosodni. Ahol az uralkodó körök képesek kikényszeríteni, hogy több generációnyi polgári alkotómunka semmivé válhasson, ott mindenki számára világos: a karrierhez nem szakmai tudást, hanem szimbolikus tudást kell elsajátítani, vagyis az uralkodó körök legitimációs érvrendszerét.” (Nagy, 2007, 24–25.)

A történelemoktatás ideológiai háttere

Kiindulópontunk az volt, hogy mai történelemoktatásunk alapvető struktúrája még ma is makacsul őrzi 19. századi eredetének ideológiai meghatározottságait, a dualista korszak nemzetépítő programjából fakadó „rejtett tantervét”. A továbbiakban mindezt három területen vizsgáljuk majd meg: közvetlen politikai befolyásolás; a félfeudális rendi elemek továbbélése; historizálás és mítoszépítés.

A közvetlen politikai befolyásolás

Magyarország 20. századi történetében legkevesebb tíz olyan politikai rendszer (25) volt, amely az előzőekhez képes radikálisan új történelemszemléletet hirdetett és gyökeresen átalakította a történelemoktatást. Az újabb és újabb rendszerváltások nyomán kialakuló politikai rendszerek – bár többnyire határozottan bíralták elődeik diktatórikus hajlamait – abban teljesen azonosak voltak, hogy ragaszkodtak az ideológiai viszonyok központi meghatározásához, a közgondolkodás uralásához. Valamennyi politikai rendszer

ideológusai úgy gondolták, hogy a jelen feletti politikai kontrollt a múlt feletti totális ellenőrzéssel kell kezdeni: történeti jogokra hivatkozva szigorúan leszámoltak az előző rendszerrel és annak képviselőivel, történeti érvekre hivatkozva önigazoló ideológiát dolgoztak ki az új politikai kurzus legitimálására. Nem véletlenül lett a politikai rendszerváltások vissza-visszatérő szlogenje a „holnaptól kezdve minden másképp volt” kifejezés, amely a történelemoktatás, illetve a történelemkönyvek radikális fordulatait (26) is jelentette. A történelemoktatás tehát a mindenkori politikai ideológia szerves részeként működött, ami persze nem véletlen – vagy gonosz politikai manipulációk következménye – volt, hanem a modern történelem tantárgy születésekor kialakult központi nemzetállam-építő funkciójából és centralizált pedagógiai struktúrájából következett. Az persze a mindenkori hatalom „puhább” vagy „keményebb” központosításától függött, hogy a történelemoktatás az aktuálpolitika harci terepének képviselőjeként vagy „csupán” a stratégiai legitimitáció szereplőjeként működött. A közvetlen politikai befolyásolás domináns szerepét szemléletesen írja le Kelemen Ele-mér oktatástörténész a történelem tantárgy elmúlt százötven évének oktatáspolitikai dokumentumait összegyűjtő *Szöveggűjtemény* opponensi véleményében: „...igaz lehet az a parafrázisos előfeltevés, hogy a történelem és főleg a történelemtanítás a politika, nevezetesen az oktatáspolitikai szolgáltatója. [...] A kötet olvasatomban ennek a hipotézisnek az igazolása, hogy tudniillik a történelemtanításunk története ennek a koronként és történeti körülményeink folytán olykor-olykor hektikusan változó állami elvárás- és magatartásrendszernek a leképeződése” (27) Érdemes erre vonatkozóan néhány „látványos” példát megnézni az elmúlt bő száz év középiskolai történelemkönyveiből:

István megalapítja a keresztény egyházat (1883):

„A még ifjú István lelkesedéssel fogott a keresztény hit megszilárdításához. Legelső feladatának tartotta a katolika, apostoli hitnek terjesztését és az országnak a nyugati államok mintájára való idomítását, hogy ezáltal annak fennmaradását biztosítsa. Ennek megfelelően gondoskodott mindenekelőtt térítő papok behívásáról; rendeletet adott ki, hogy mindenki magát megkereszteltesse és a pogány szertartásokat abba hagyja, és egyúttal a saját birtokában lévő rabszolgákat, jó példával előljárva, szabadon bocsátotta.”

Magyarország mint Nyugat-Európa védőpajzsa (1931):

„A magyar nemzetnek azt a feladatot jelölte ki a Gondviselés, hogy a nyugati művelődésnek határára legyen Kelet felé. Ezt magába szívja, megvédi és lehetőleg továbbterjeszse. E hivatását már akkor kezdte betölteni, amikor honfoglalásával bekelődött a nyugat-keleti irányban Európa és saját barbár rokonai, észak-déli irányban pedig az északi és déli szlávok közé. Ha a magyar nép kimaradt volna az európai történelemből, Európa keleti része elszlávosodott volna, vagy pedig barbár török-fajú népeknek esett volna áldozatul. [...] Hasonló volt a helyzet a közelmúltban, a világháború után. Ekkor Kelet felől a vörös bolsevista veszedelem zúdult az ország nyakába, s ha a nemzet nem áll ellent az áradatnak, válságos helyzetbe jut Nyugat-Európa kétezer éves kultúrája. A magyarság azonban ismét a maga élő testét állította oda elválasztó ékül a barbár Kelet és a művelt Nyugat közé. Mindezekért a magyar nemzet mélyeséges hátát érdemel a Nyugattól, elismerés helyett azonban mindig csak lenézésben, elhagyatottságban és üldöztetésben volt része, minek szomorú bizonyítéka a trianoni békediktátum.”

A „szent-Istváni állameszme” (1951):

„... A »szent-Istváni állameszmé« való hivatkozás hamis és hazug volt. Nagy államalapítónk, István király megdöntötte az idejétmúlt régi rendet, mely a további fejlődést akadályozta. Megvédte az országot a legveszedelmesebb külső ellenséggel, a nyugati hódítókkal szemben, s vaskézrel söpörte félre azokat az akadályokat, melyek akkor népünk haladását gátolták. István király volt az, aki szilárd alapokra helyezte a magyar államiságot. Alakja 900 esztendő távlatából is sok tekintetben figyelmeztető útmutatással szolgálhat a mai magyarságnak.” (Rákosi Mátyás) Azok, akik évszázadokkal később oly sokat emlegették a „szent-Istváni állameszmét”, eladták az országot töröknek, osztráknak, németnek, mindenkinek, aki csak hajlandó és képes volt árulásukat földdel, pénzzel, magas állásokkal megjutalmazni. Az uralkodó osztályok a „szent-Istváni állameszme” örve alatt a feudalizmus fenntartásán és a korlátlan kizsákmányolás biztosításán fáradoztak. (28)

A kizárólagos politikai befolyásolásnak látszólag ellentmond a történelemoktatás szoros kapcsolata a történelemtudománnyal, amely – a közkeletű vélemények szerint – tárgyilagosságával, objektivitásával sok tekintetben korlátozza az ideológiai szféra önkényeskedését. Ebben az értelemben tehát a történelem tananyag lényegében kettős természetű: egyszerre tartalmazza a történettudomány által közvetített egzakt tényeket és eseményeket, valamint az aktuális ideológiai konstrukciókat. A klasszikus értelemben felfogott tudományos és ideologikus megközelítések azonban a történelem tananyagban nem igazán különíthetők el egymástól. Egyrészt azért, mert maga a történettudomány sem érték- és ideológiamentes tudomány, így a két szféra nem tartalmaz radikálisan különmű, látványosan elkülöníthető elemeket. (29) Másrészt azért, mert – a különböző korszakokból származó történelemkönyveket lapozgatva – azt tapasztaljuk, hogy a történelemoktatás megújítása többnyire nem azt jelentette, hogy az adott korszak szaktudományos újításai – a természettudományos tárgyakhoz hasonló módon – bekerülnek a történelemkönyvekbe, hanem inkább azt, hogy a történelem tananyagot hozzáigazítják az adott korszak ideológiai elvárásaihoz. (30)

Ugyanakkor azonban árulkodó, hogy az állami történelemoktatás szinte a legutóbbi időkhöz a tudományosság 19. századi pozitívista modelljére, paradigmájára épült, és nem töltődött fel folyamatosan a történettudomány módszertani változásaival, paradigmaváltásaival. Mindez arra utal, hogy a tudományosság objektivitáskeresője mögött rejtett ideologikus és mitikus feltevések húzódnak. Mít jelent ez a gyakorlatban? A 19. század második felében még azt feltételezték (bővebben lásd: *Knausz, 2001; Csepela, Horváth, Katona és Nagyajtai, 2000; Katona és Sallai, 2001*), hogy a történettudomány képes lesz arra, hogy a múlt teljes történetét maradéktalanul rekonstruálja és egységes objektív rendszerben leírja. A korabeli tudományos szemlélet (31) alapján úgy gondolták, hogy a múltnak csak egy autentikus olvasata van – akárcsak a keresztretjvénynek –, amelyet a történészek a források egyre tudományosabb feldolgozása révén lépésről lépésre feltárnak és bemutatnak. Az iskolai történelemoktatás így formálisan a történettudomány objektív tudását közvetíti a diákok számára – a múlt eseményeit, ahogy azok valóban megtörténtek – az életkori sajátosságoknak megfelelően. A történettudomány 19. századi objektivitáskeresője azonban már a történelemoktatás születésekor ideologikus funkciót kapott. A múlt egyetlen történetben leírható tudományos eszméje ugyanis azonnal összekapcsolódott a centralizált államhatalom kizárólagos történelemszemléletet képviselő szükségleteivel, a „múlt monopolisztikus uralásának” igényével. Ebben az értelemben tehát a pozitívista tudományos szemlélet a hatalom politikai legitimációjának eszközévé vált. A mindenkor politikai hatalom ugyanis – a történelemkönyveken keresztül – mint az objektív történelmi igazság képviselője fogalmazhatta meg saját érdekeinek megfelelő történelemszemléletét és politikai ideológiáját. A tudományos objektivitásra és kizárólagosságra hivatkozva lehetett számítani (32) a történelemkönyvekből az alternatív történelem- és társadalomszemléleteket, (33) illetve a másképp gondolkodókat. (34) Az iskolai történelemoktatás monolitikus jellegének (35) és ideológiai konstrukciójának közvetlen politikai célja, „rejtett tanterve” az „alattvalóvá” nevelés (volt). Ebben a rendszerben ugyanis nincs helye sem a diákok önálló gondolkodásának és cselekvésének, sem pedig a társadalmi helyzetértelmezésének. A történelemtankönyvek a múlt eseményeit lezárt ismeretként, tudományosan rendszerezett folyamatként mutatják be, amelyben csupán a „végeredményeket”, a tanulságokat kell megtanulni. Lényegében az felel jól, aki a központilag meghatározott történelemszemléletet „reprodukálja”. A történelmi folyamatok és a személyes döntések alternativitásának, illetve a különböző értelmezésekből adódó vitáknak sem helye, sem ideje nincsen a történelemórákon. Holott nyilvánvaló, hogy a múlt roppant bonyolult eseménysorát nem lehet – még a diákok életkori sajátosságaira hivatkozva sem – leegyszerűsíteni determinisztikus fejlődési sémákra és előre meghatározott pedagógiai (ideológiai) „üzenetekre”.

A történelem tananyag tudományosnak gondolt, ám lényegében politikai természetű egyneműsége – a mindenkire vonatkozó egységes nagy nemzeti narratíva – azonban az elmúlt évtizedekben egyre inkább elbizonytalanodott, részben a történettudomány már említett szemléletváltása (36), részben pedig a történelemtanítás társadalmi környezetének megváltozása, demokratizálódása miatt. Ha ugyanis a történettudomány már nem garantálja a múlt egy – és csakis egy – kizárólagos szemléletének képviselését, akkor óhatatlanul felmerül a „hivatalos történelmi tananyagírás” alanyának kérdése: ki (mely társadalmi csoport képviselője) írja a történelemlétszövegeket; kinek (mely társadalmi csoportnak) a történelme jelenik meg össztársadalmi (magyar) történelemlétszövegeként? Ez eddig nem volt kérdés, hiszen az alany általános jellegű volt, a történelmi valóság maga, amely egyszerre kapott tudományos és államhatalmi igazolást. Ha azonban a múltnak sokféle olvasata lehetséges, akkor kérdésessé válik, hogy a történelemlétszövegek által sugárzott történelemszemlélet kinek a véleményét tükrözi. Különösen érdekessé vált ez a kérdés a demokratikus jellegű rendszerváltások – például 1945, illetve 1989 – után, amikor fölmerült, hogy megírható-e egyáltalán ugyanazon nézőpontból egy sok tekintetben megosztott társadalmi és politikai közösség története. A társadalom sokszínűsége, differenciáltsága ugyanis azt jelenti, hogy a különböző társadalmi csoportok – különösen ha szemben állnak egymással a társadalmi-politikai harcokban – más és más helyzetben élik meg a társadalmi változásokat (37), ezért joggal igénylik, hogy az ő történetük is belekerüljön a nemzeti történelembe. Ugyanakkor persze az is fontos társadalmi igény, hogy megfogalmazódjon a nemzeti identitáshoz szükséges össztársadalmi történelemlétszöveg. Mindez azt jelenti, hogy egy demokratikus társadalom, illetve politikai közösség története már nem írható meg oly módon, mint ahogy az államközpontú nemzeti történetírások eddig tették – ehhez új típusú társadalmi konszenzusra van (volna) szükség.

A félfudális rendi elemek továbbélése a történelemtanításban

A magyar kultúra kizárólagossága

Kiindulópontunk az, hogy – polgárság hiányában – a magyar nemesség kezdeményezte Magyarország modernizációját, ebből következően az újkori magyar nemzeteszme egy középkori jellegű nemzettudat kiterjesztéseként, modernizációjaként jött létre a reformkorban. A középkori nemzetfelfogás szerint a „magyar nemzet” (natio Hungarica) tagja az lehetett, aki a magyar állam királyától nemesi szabadságjogokat szerzett, illetve akit a magyar nemesség befogadott soraiba. A reformkor liberális nemesi ezt a roppant szűk körű nemzeti keretet próbálták kiszélesíteni polgári nemzetté, meghozzá úgy, hogy a nemesi szabadságjogok nagy részét kiterjesztették a társadalom többi tagjára is. Mindez azt jelentette, hogy az új nemzettudat azonnal etnikai keretet kapott. A félfudális magyar állam nemessége (38) ugyanis természetes módon – a magyar államisággal azonosulva – az egységes magyar nemzet megteremtését tekintette feladatának. A reformkori integrációs törekvések tehát a nemesi elit korabeli nemzeti szemléletének megfelelően egyoldalúan és kizárólagosan a nemzeti fejlődésben élen járó magyar kultúra elemeit favorizálták a reformkorban. A nemzetnévadás folyamatában elmaradottabb, korábbi önálló államkeretre nem igazán támaszkodó (39) nemzetiségek érdekei így szükségképpen elhanyagolódtak. A nemzetiségi érdekeket a későbbiekben is legfeljebb csak kulturális szempontból vették figyelembe, de a „nemzetfenntartó nemesség” többnyire be kívánta őket olvasztani a tágabban értelmezett magyar (hungarus) kultúrába. Ebből következően a történelem tantárgy alapstruktúrája egy homogenizált, hungarocentrikus történelemszemléletet képvisel, amelynek történelmi-ideológiai alapja az „ezeréves magyar kultúra és a magyar állam” természetes folytonossága és regionális dominanciája. Természetesen már a dualizmus idején is megfogalmazódtak másféle, alternatív történelemtanítások: a

nemzeti kisebbségek például határozottan bírálták a millenniumi ünnepek magyar-központú történelemszemléletét és javaslatot tettek annak multikulturális korrigálására. A korabeli politikai erőviszonyok azonban egyértelműen és egyoldalúan a korábbi magyar államkeretben létrejövő magyar kultúrát tették – minden „másságot” háttérbe szorítva – a nemzeti történelemszemlélet kizárólagos meghatározójává.

A kulturális homogenizáció hatása

Történelemoktatásunk abban a korszakban született, amikor az iskolaszervező politikai elit legfőbb célja az etnikailag és kulturálisan egységes, homogén nemzetállam megteremtése volt. Ebből következően a történelem tantárgy alapstruktúrájában a nemzeti összetartozást megfogalmazó egységesítő funkciók kerültek túlsúlyba. A nemzeti közösségen belül jelentkező – etnikai és szociális – különbözőségeket elhanyagolhatónak tekintették (remélték). Ez a felfogás azt szerette volna elérni, hogy az egy nemzetben élőknek azonos és közös múlt-képük alakuljon ki az iskolai történelemoktatás eredményeképpen, ezért az akkor születő történelem tananyagban szisztematikusan összemósódnak a magyar állam és a magyar nemzet fogalmának különböző jelentései. Az elmúlt bő száz év történelemkönyvei, bár tartalmuk szerint lényegében mindig a magyar állam történetét dolgozzák fel, de a szövegek és belső címek sohasem egyértelműek abban az értelemben, hogy a magyar állam vagy a magyar etnikum történetéről szólnak-e. Az állam(polgári) értelmezés szerint a magyar nép kifejezés a magyar állam területén élő lakosság egészére vonatkozik anyanyelvtől függetlenül, s ebben az értelemben mindenki a magyar kultúra részese is egyben, aki magyar területen, azaz a magyar állam területén lakik. Az etnocentrikus értelmezés szerint viszont a „magyar nép” a magyar identitástudattal rendelkező, magyar nyelven beszélő emberek közössége, amely egységes etnocentrikus nemzeti kultúrával és területtel („magyar anyaföld”) rendelkezik. A kétféle megközelítés összemósása, összekeverése a dualista korszak nemzetállam-építő történelemszemléletéből ered, de napjaink történelem tananyagai sem mentesek ettől a szándékosan pontatlan és zűrzavaros leegyszerűsítéstől. A 20. század elejéig mindez még nem igazán okozott gondot a történelemkönyvekben, hiszen a történelemoktatási kánon szerint lényegében még egybeestek a nemzetállam politikai, területi, kulturális és etnikai határai, ezért a „magyar” mint kifejezés nemzetállami értelemben – a nemzeti-ségek folyamatos tiltakozása mellett – még úgy-ahogy egységesen értelmezhető volt. Mindez azonban jóval problematikusabbá vált „Trianon után”, amikor például a „magyar” kifejezés már mást jelent kulturális és politikai értelemben. Napjainkra tehát ez a tradicionálisan homogenizáló nemzetállami szemlélet mindinkább tarthatatlanná válik, ezért érdemes volna tisztáznunk a magyar nemzetre vonatkozó fogalmainkat. Gondoljunk csak például arra

– magyarországi roma, sváb stb. állampolgárra, aki történelemkönyvében azt olvassa, hogy „őseink a Kárpát-medencébe a Vereckei-hágón keresztül érkeztek Árpád vezetésével”; vagy

– kárpátaljai magyarra, akit Magyarországon sokan „rossz magyarnak”, asszimilánsnak tekintenek, ha megtanul ukránul, ruszinul; vagy

– szlovákiai szlovák polgárra, aki szívesen tekintené közös értéknek a magyar koronát, az Árpád-házi királyok „országépítő” tetteit, de ezt mi (etnikai és politikai értelemben is) kizárólagosan magyar értéknek tekintjük; vagy

– magyarországi polgárra, akinek ősei között számos „tót atyafi” volt, de ezt a kulturális gazdagságot ma nem igazán meri vállalni, mert akkor esetleg nem igazán tekintik magyarnak,

– s akkor még nem is beszéltünk az egyre nagyobb számban hazánkba érkező kínai „állam-polgártársunk” magyarságáról.

Befogadás és kirekesztés

A magyar nemzeteszme képviselői évszázadokon át öntudatosan hivatkoztak Szent István királyunk *Intelmeinek* arra a passzusára, amely a jövevények (idegenek) befogadására buzdított. Valóban, a középkori magyar állam – a korszak anyanyelvtől független államszervező felfogásának megfelelően – évszázadokon keresztül integrálni tudta a Magyar Királyság területére érkező idegeneket. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a középkori nemesi szemlélet nemzetfelfogása (az úgynevezett nemesi nemzet szemlélete) eleve hierarchikusan megkülönböztető volt, hiszen a nemesi kiváltságokban nem részesülő embereket – legyenek azok magyar anyanyelvűek vagy más nyelven beszélők, az ország területén élők vagy más országból érkezők – eleve kizárta a magyar nemzethez tartozás lehetőségéből.

A reformkorban rövid időre úgy tűnt, hogy a nemesi nemzetfogalom kiterjesztésével megteremthető lesz a mindenkit befogadó magyar nemzet kulturális és politikai közössége, s még 1848/49 után is maradt némi remény a – legalább – politikai közösség létrehozására. A dualizmus második szakaszára azonban – mint korábban már volt szó róla – a rendi szemléletű uralkodó csoportok számára nyilvánvalóvá vált, hogy nemzetállam-építő küldetésüket nem tudják megvalósítani, miközben a további modernizáció és polgárosodás súlyosan veszélyezteti korábbi domináns helyzetüket. Ebből a felismerésből következően a korabeli társadalmi és politikai elit nemzeteszmeletében fokozatosan „felszínre kerültek” (részletesen lásd: *Petrás*, 2006, 51–54.) a kirekesztő jellegű rendi elemek, ami azt jelentette, hogy a korábbi össznemzeti érdekek képviselője helyett a politikai elit már csak a saját érdekeinek megfelelő társadalmi csoportokat tekintette a magyar nemzethez tartozónak. Mindez szorosan összefüggött azzal a ténnyel, hogy a magyar polgári fejlődés meghatározója nem a polgárság, hanem a nemesség volt. Ebből következően a modern magyar nemzeteszme nem a polgári értelemben „alulról” kiharcolt egyéni szabadságjogokra épült – mint Európa nyugati felében –, hanem a kollektív jellegű nemesi nemzeteszme „földről történő” paternalista kiterjesztésére. A magyar nemzeteszme nemesi eredetének két nagyon fontos – napjainkban is megnyilvánuló – következménye lett. Egyrészt az, hogy a többnyire rendi szemléletű politikai elit gondolkodásmódjába mélyen beivódott az a szemlélet, hogy a nemzethez való tartozásról (és kirekesztésről) az önmagukat nemzetfenntartónak tekintő csoportok dönthetnek, mivel nem védi ezt a jogot alulról jövő – korábban kiharcolt – társadalmi szolidaritás. A másik fontos következmény abból adódik, hogy a magyar nemesség – a térség más elitjeihez hasonlóan – a felvilágosodás szabadságeszményét nem az egyes emberekre, hanem a korábbi rendi nemzetfelfogás értelmében a nemzet egészére mint kollektív alanyra vonatkoztatta. Ennek a felfogásnak a legfőbb üzenete az volt, hogy a nemzet szabadsága felülírja az egyének szabadságát, illetve hogy a közösség érdekében az egyéni szabadságjogokat bátran lehet korlátozni. Az itt élő emberek számára tehát természetessé vált az a beidegződés, hogy az – önmagát a közösségi érdekek képviselőjének tekintő – államhatalomnak joga van korlátozni, felfüggeszteni az alapvető emberi jogokat, illetve hogy egyéni jogaik védelmében nem igazán számíthatnak társadalmi szolidaritásra a hatalommal szemben.

Amikor a századfordulóra a rendi szemléletű társadalmi és politikai csoportok fokozatosan elveszítették liberális szemléletüket és szembekerültek a modernizációval, az általuk képviselt nemzeteszme is elveszítette össznemzeti jellegét. Ennek eredményeképpen óhatatlanul is felerősödtek a középkori rendi nemzeteszmelet hierarchikus megosztottságai: „mi”, a magasabb rendűek – „ők”, az alacsonyabb rendűek; „mi”, a magyar nemesség – „ők”, az idegenek; „mi”, a nemzetfenntartók – „ők”, a nemzetbe emelésre érdemtelenek stb. Ennek legfőbb következménye az lett, hogy a 20. század elejére a magyar nemzeteszme feltöltődött kirekesztő jellegű idegengyűlölettel, antikapitalizmussal és antiszemitizmussal. Ekkorra már a nemzeteszme romantikus jellegű konzervatív politikai ideológiává vált, amelynek fő feladata az volt, hogy megvédje a rendi szemléletű társadalmi és politikai elit korábban megszerzett pozícióit a valóságos polgári átalakulásban érdekelt

„idegenszívűekkel”, kozmopolitákkal és „hímagyarakkal” szemben. Ezek a kategóriák szerencsére az iskolai oktatásban csak viszonylag ritkán jelentek meg a maguk brutalitásában, hiszen a formálisan továbbra is össznemzeti kultúrát és érdekeket képviselő hivatalos történelemszemlélet többnyire nem emelte be őket a nemzeti történelembe.

A romantikus rendi hagyományok „törzsi” jellegű elfogultságait valószínűleg tovább él-teti a magyar nemzeteszme – korábban már említett – érzelmi túlfűtöttsége, amely szorosan összefügg „zivataros történelmünkkel”. A magyar nemzet bizonytalan helyzetére vonatkozó általános szorongás hisztérikus megnyilvánulásaival folyamatosan találkozhatunk történelemkönyveinkben: a nemzeteszme egyik pólusán a kudarcoktól, nemzetvesztéstől, nemzet-haláltól való romantikus félelemérzet, míg a másik oldalon a felfokozott és irreális önbizalom, a kultúrfőlény felsőbbrendűségi tudata, illetve az isteni kiválasztottság és küldetésudat található. Ez a szélsőséges gondolkodásmód sok esetben irreális valóságértelmezéshez vezetett az elmúlt évszázadokban. A társadalmi és politikai viszonyok állandó bizonytalansá-ga miatt nem lehetett hosszú távra tervezni, nem lehetett hosszú távon megbízni senkiben. Térségünkben ezért nem igazán érvényesülhettek a kölcsönösségre épülő polgári mentalitás stratégiai elvei: az „élni és élni hagyni”, a „csak azt kívánd másoknak, amit magadnak kí-vánsz”, a „ne tedd másokkal azt, amit nem szeretnél, hogy veled tegyenek”. Kelet-európai történelmi tapasztalataink ehelyett inkább a rövid távú érdekérvényesítés szemléletét – „ki tudja, mi lesz holnap!!!” – erősítették meg az itt élő emberekben: azt, hogy a gyors és biztos nyereség reményében ne legyünk tekintettel másokra, még lehetséges szövetségeseinkre se. A dualizmus idején például – a nemzeti önrendelkezés általános emberi szabadságjogaira hi-vatkozva – görcsösen küzdöttünk Ausztriával kulturális és politikai önállóságunkért, miköz-ben ugyanezeket a jogokat a nemzeti érdekekre hivatkozva következetesen megtagadtuk a velünk élő nemzetiségektől. Az általános emberi jogokra hivatkozva folyamatosan sérel-mezzük, hogy a szomszédos országokban nem biztosítják a kétnyelvű feliratokat azokon a településeken, ahol az ott élő magyarság számaránya meghaladja a 20 százalékot, miközben kulturális főlényérzetre épített nemzeti felhördülést váltott ki az egyik budapesti kerület ci-gányönkormányzatának azon javaslata, hogy tekintettel a roma lakosság 20 százalékot meg-haladó arányára, a kerületben helyezzenek el kétnyelvű utcatáblákat.

Az általános erkölcsi szabályok és a nemzeti érdek

A romantikus nemzeteszme és a kizárólagosan nemzetközpontú történelemszemlélet legfőbb veszélye az, hogy relativizálja az egyetemes erkölcsi értékeket és normákat. Ahogy a katolikus (egyetemes) Isten helyére a romantika időszakában a „Magyarok Iste-ne” került (*Gerő*, 2004, 8–12.), ugyanúgy került be a magyar nemzeteszmebe a „ma-gyar igazság” kifejezés, amely a későbbiekben összekapcsolódott a „magyar érdek” fo-galmával is. Ez az etnocentrikus szemlélet legfőképpen azt igyekszik elfogadtatni a ma-gyar társadalom tagjaival és a külvilággal, hogy a „magyar glóbusz” különleges világ, hogy a magyar nép történetére „valahogy” más szabályok vonatkoznak, mint a többi nép történetére. Természetesen ez még önmagában nem jelent magyar sajátosságot, hiszen minden nép, minden nemzet elfogult önmaga iránt. Ugyanakkor azonban azt tapasztal-hatjuk, hogy a magyar közgondolkodásban – Európa nyugati országaihoz képest – hang-súlyosabban érvényesül a rendi („törzsi”) jellegű csoporttudat (a „mi és ők” elfogult el-különítése), és – a térség országaihoz hasonlóan – kevésbé van jelen az általános értékek és szabadságjogok képviselőjének polgári szemlélete. Ezeket az elfogultságokat és egy-oldalúságokat jól leplezik a különböző metaforák és nyelvi eufémizmusok, amelyek szemléletesen mutatják az iskolai történelemoktatás identitásképző, közösségszervező szerepét. (40) A „kalandozás” kifejezés például jól mutatja a nemzetközpontú történe-lemszemlélet rendi egyoldalúságát. Ez a szemlélet önmagát az értékvilág közepébe he-lyezi, s ezáltal önmagára más mércét alkalmaz, mint másokra, akiket amúgy is többnyi-

re ellenséggként kezel: mi kalandozunk, ők rabolnak; a mi uralkodónk erőszakú, az övék diktátor; mi rendezetten visszavonulunk, ők fejvesztve menekülnek stb.

Ez a leegyszerűsítő történelemszemlélet képtelen bemutatni a magyar történelem nemzetközi viszonyrendszerét, a társadalom működésének összetettségét, sokszólamúságát, illetve történelmi szereplőinek sokszínűségét, ezáltal irreálisan leegyszerűsíti a társadalmi érdekharcok és konfliktusok bemutatását is. Az (állam)nemzet-központú történelemszemlélet ugyanis lényegében egy, esetleg két szempontból – a magyar államiságot fenntartó függetlenségi törekvések, illetve a modernizáció szempontjából – vizsgálja és értékeli „utólag” a történelmi eseményeket. Az iskolai történelemkönyvek ezeket a törekvéseket nyilvánítják kizárólagos „nemzeti érdeknek”, „nemzeti igazságnak”. Az adott történelmi korban másként gondolkodó, az utólagosan győztesnek nyilvánított féllel szembenálló erőket pedig többnyire a nemzeti érdekek árulójaként ábrázolják. I. (Szent) István vagy Koppány, Thököly Imre vagy Esterházy Miklós, Széchenyi István vagy Desselwffy Aurél, Kossuth Lajos vagy Görgey Artúr képviselte jobban a „magyar nemzet érdekét”, a „nemzeti értékeket”? Ezek a kérdések a maguk korában nyilvánvalóan sokkal bonyolultabbak voltak – legalább annyira, mintha ezt a kérdést a mai magyar politikai viszonyok vonatkozásában tennék fel. A történelmi visszatekintés esetében azonban az adott kor sokszínű alternatívitásából leegyszerűsített végeredmények maradnak, így a történetírói alternatívitás legfeljebb annyit jelent, hogy a különböző későbbi korszakok történészei és történelemtanárai – saját koruk legitimálása érdekében – a múlt hősei közül másokat választanak ki, mint elődeik: az elmúlt másfél évszázad történelemtankönyveiben például hol Széchenyi, hol Kossuth a reformkor hőse. Ráadásul a valóságos társadalmi viszonyok leegyszerűsítése, illetve a kizárólagos „nemzeti érdek” és „nemzeti igazság” keresése miatt a történelmi személyek utólagosan kiemelődnek reális történelmi dimenziójukból és társadalmi közegükből, ezért szükségképpen mitizálódnak és legendává válnak. (41) Így valóságos politikai erők, társadalmi konfliktusok helyett összeesküvők és az „igazi magyar érdekeket” képviselő hősök (megmentők) jelennek meg, illetve a reális társadalmi tagoltság és érdekharcok bemutatása helyett a nemzeti egység hamis aranykorszakai és a folyton ármánykodó magyar fátum: a „széthúzás” tölti meg történelemkönyveink lapjait. Mindez nagymértékben megnehezíti a magyar társadalom – s lényegében térségünk – demokratizálási (42) lehetőségeit is.

Historizálás és mitizálás

A historizálás fogalma azt jelenti, hogy a mindenkori jelen saját kultúráját (tárgyi világát, gondolkodásmódját, nyelvi rendszerét), illetve jövőre vonatkozó vágyait és céljait vetíti vissza a múltba, amely révén lényegében megszünteti a történelmet, a történeti valóság érzékelését. Ezek a visszavetített konstrukciók ugyanis eltakarják a múlt valóságos viszonyait, a szemlélő egyre inkább csak a saját elképzelt világát látja a múlt díszletei között, s egy idő után már el is hiszi, hogy a világ évszázadok során nem változik, s hogy a múlt – és ebből következően a jövő is – olyan, amilyenek ő szeretné.

A mai történelemtanítás kánonját megalapozó dualizmuskori nemzetépítő ideológia – mint korábban már volt szó róla – a történelmi Magyarországot „nevezte ki” önmaga közvetlen történelmi előképének. A hangsúly itt természetesen a „közvetlen” kifejezésen van: ez az ideológia nem távoli előzményként írta le a történelmi Magyarországot, hanem olyan világgént, ami nagyon sok tekintetben azonos a dualizmus világvilágával vagy az általa elképzelt jövőképpel világvilágával. A történeti és a historizáló megközelítés különbségének bemutatására álljon itt egy példa. A történeti források azt mutatják, hogy Szent István – korának megfelelően – keresztény birodalmat, soknemzetiségű államot alapított, amelyben nem igazán volt jelentősége az etnikai-nyelvi hovatartozásnak sem az önmagát nemzetnek tituláló nemesség, sem a köznép esetében. A visszavetítő historizálás sze-

rint viszont Szent István országa etnikai alapra épült, és lényegében megtalálhatóak benne mindazok a magyar sajátosságok (intézmények, gondolkodási, nyelvi és cselekvési minták), amelyek a későbbi magyarságot jellemezték (Gyurgyák, 2007, 90–98.). (43) Ebben az értelemben a historizálás legfőbb célja az volt, hogy történeti folytonosságot – azonosságot – teremtsen az idealizált múlt és egy ideálisnak elképzelt jövő között. Konkrétan mindez azt jelentette, hogy a dualizmus idején megfogalmazott nemzeti célt (az önálló magyar nemzetállam megteremtését) visszavetítették a múltba, s ezáltal bizonyították valóságosságát és megvalósíthatóságát, örökérvényű állandóságát és jövőbeli folytonosságát. Így született meg az „ezeréves Magyarország” történelmi mítosza, amely többféle legitimációs feladatot látott el egyszerre. Egyrészt gyógyírt jelentett a kiegyezés utáni korlátozott államiságunkra, az Ausztriától való függő helyzetünk elviselésére. Másrészt igazolni kívánta a magyarság térségben vágyott hegemon szerepét, a nemzetiségek fölötti kulturális és politikai uralmát. Harmadrészt pedig megalapozták a nemesi eredetű vagy rendi szemléletű társadalmi-politikai csoportok – az úgynevezett nemzetfenntartó erők – örökérvényű dominanciájának ideológiáját. Az „ezeréves Magyarország” mítosza

A 19. század filozófiai és tudományos felfogását – a felvilágosodás progresszióhitére visszavezethetően – a különböző fejlődéstörvények (darwinizmus, pozitívizmus, marxizmus stb.) uralták. Ezek a többnyire teleologikus fejlődéstörvények lényegében azt hirdették, hogy a természet és a társadalom egy kezdeti tökéletlen állapotból törvényszerűen halad a tökéletesedés felé, vagy egy korábbi aranykor visszaállításának irányába.

tehát a történelem segítségével egyfelől igyekezett elfedni a dualizmus kori magyar nemzeti tudat bizonytalanságait (44), másfelől viszont a remélt magyar nemzetállam jövőbeli megvalósulását ígérte a történelmi viszonyok mitikus állandóságának vagy éppen a történelmi fejlődés mitikus beteljesítő jellegének hangsúlyozásával.

A történelmi idő historizálása

Ebben az esetben jól tetten érhető, hogyan fonódik össze a történelem tananyagban a korábbi történettudományos szemlélete és a korabeli magyar nemzeteszme ideologikus szűksége. A 19. század filozófiai és tudományos felfogását – a felvilágosodás progresszióhitére visszavezethetően – a különböző fejlődéstörvények (darwinizmus, pozitívizmus, marxizmus stb.) uralták. Ezek a többnyire teleologikus fejlődéstörvények lényegében azt hirdették, hogy a természet és a társadalom egy kezdeti tökéletlen állapotból törvényszerűen halad

a tökéletesedés felé, vagy egy korábbi aranykor visszaállításának irányába. A kronológia, a hosszú távon érvényesülő történetiség tehát azért vált a modern történetírás meghatározó elemévé, mert ebben a korban az emberiség, illetve az egyes népek történetét szorosan összetartozó rendszerként, egységes fejlődési folyamatként értelmezték. Ebből következett a magyar történelem oktatásának hagyománya is a múlt teleologikus fejlődéstörvényi szemléletére épül, amelynek alapja az emberiség fejlődésének kronologikus sémája: az őskortól napjainkig. Pedagógiai értelemben ez azt jelenti, hogy a diákoknak – akár kétszer is – időrendben végig kell járniuk az emberiség és a magyarság teljes történetét, hogy megértsék a történelmet mozgató alapvető fejlődési törvényeket, lássák, hogyan jöttek létre a jelenkor viszonyai, illetve – a fejlődéstörvények ismeretében – sejtéseket fogalmazhassanak meg a jövőt illetően is. Ez a felfogás ugyan világosan látja, hogy az „extenzív kronológia” megtanulása iszonyatos mennyiségű tényanyag elsajátítását jelenti, de nem mondhat le az alapoktól fölépülő rendszer egészének bemutatásáról – tehát nem emelhet ki részleteket a folyamatból

–, mert akkor érthetetlené válik maga a fejlődési folyamat. Ennek a felfogásnak létezik egy sajátos pedagógiai értelmezése is, amely – a törzsfajlás és egyedfejlődés analógiájából kiindulva – úgy gondolja, hogy a diákok társadalmi éréséhez sok segítséget adhat az, ha párhuzamosan végigkövetik az emberiség egészének fejlődéstörténetét. (45)

Korábban már volt szó arról, hogy a reformkori liberális nemesség által kidolgozott romantikus magyar nemzetépítő ideológia a felvilágosodás fejlődésszempontját – az Ész uralmának egyetemes megvalósulását az emberiség történetében – a magyar nemzet történelmi fejlődésére vetítette rá. Ebben az értelemben az egyetemes fejlődéstörvény legfőbb magyar vonatkozású célja a politikailag és kulturálisan is egységes magyar nemzet létrehozása lett, (46) ami a korabeli értelmezés számára azt jelentette, hogy a teleologikusan felfogott történelmi fejlődés – maga a Történelem – szükségszerűen valósítja majd meg az önálló magyar nemzetállamot. A történelmi folyamat innentől kezdve elveszítette alternatív jellegét, valóságos történetiségét és már-már eszkatologikus nemzetépítő programmá, önbejelítő történelemmé vált. Mindez azt is jelentette, hogy a korabeli nemzeteszme a történelmet tette meg a magyar nemzeteszme legfőbb legitimációs bázisává, alapvető és megkérdőjelezhetetlen jogforrásává. Ekkortól kezdve a nemzeteszme képviselői ellátó ügynevezett nemzetfenntartó hatalmi csoportok mindig rendi jellegű történelmi érvekre és előjogokra hivatkoztak érdekeik védelmében. A kelet-közép-európai hegemoniáért folytatott harcokban a „korábban jöttünk, korábban alapítottunk államot, kulturálisan magasabb szintre fejlődöttünk” típusú érvrendszer volt a meghatározó; a mindenkori hatalom ellen lázadó belső társadalmi csoportokkal szemben pedig „a korábbi nemzeti egység megbontása, az örökérvényű nemzeti érdek elárulása, hátbatámadása” lett az ideologikus jelszó.

Mivel azonban a magyar történelemben korábban már volt olyan időszak, amikor valóságosan is létezett független magyar állam – az úgynevezett történelmi Magyarország, amely 1000-tól 1526-ig állt fenn –, ezért az önálló magyar nemzetállamiságot kitzúzó modern magyar nemzettudat a maga ideologikus történelmi fejlődéstörvényét ehhez a korszakhoz igazította. (47) Ebből a felfogásból született meg a magyar történelemoktatás alapvető mítosza, az „ezeréves Magyarország” ideologikus konstrukciója, amely a történetiségre fittyet hányva a múltba vetítette a dualista korszak illúzióit és jövőképét. Ebben az értelemben a magyarságra vonatkozó nemzetalkotó fejlődéstörvény azt diktálta, hogy az egykor meglévő, de valamilyen okból elveszített aranykor viszonyait (a történelmi Magyarország itt az önállóságot szimbolizálja) a jövőben helyre kell állítani. (48) Nem véletlen, hogy a korabeli magyar történelemszemlélet, illetve történelemoktatás értékválasztásának középpontjába azok a korszakok (aranykorok) kerültek, amelyekben a nemzeti önállóság és nagyhatalmiság a lehető legnagyobb mértéket érte el (Szent István, Károly Róbert, Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás időszakai), illetve hogy modern történelmi tudatunk fókuszába az 1848/49-es események kerültek, amikor újkori történetünk során talán legközelebb kerültünk a független nemzetállam megvalósításához. (49)

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a felvilágosodás egyetemesnek és szükségszerűnek gondolt fejlődéshite térségünkben historizálódott, és mint a nemzetállam megvalósításának szükségszerű történelmi folyamata fogalmazódott meg. Mindez azt jelentette, hogy a rendi eredetű magyar nemzeteszme számára a teleologikusan elgondolt történelem kapcsolta össze a „dicső múltat” és a remélt jövőt, illetve hogy a történelem, a történelmi jog adta meg a magyar nemzeteszme – és a rendi szemléletű társadalmi és politikai csoportok – legitimációját.

A magyar történelem mitizálása

A historizáló történelemszemlélet legfőbb sajátossága az, hogy jól körülírható ideológiai céloknak megfelelő konstrukciókat, fejlődési sémákat vetít bele a történelembe, ezáltal felfüggeszti a történelmi fejlődés alternatívitását – magát a történetiséget –, illetve

megnehezíti a különböző történeti korszakok sajátosságának és egyediségének leírását és átélését. A historizáló történelemszemléletnek éppen az a célja, hogy a nemzeti értékeket és hagyományokat „kivegye” a történetiség változékonyságának bizonytalanságából, és „átemelje” őket a közösségi lét vallásos értelemben felfogott örökérvényű mitikus világába, hogy biztonságot és öngazolást nyújtson a mindenkori magyar embereknek: a magyar világ nem változik, ilyen volt régen is, és valószínűleg ilyen lesz a jövőben is. A dualizmus idején felerősödő mitikus történelemszemlélet legfőképpen azt sugallta, hogy a magyarságra jellemző nemzeti sajátosságok időtlen, örökérvényű adottságok, amelyek lényegében már a honfoglalás után (talán már előtte is) kialakultak és változatlan formában jelen vannak történelmünkben. Mindez azon a feltevésen alapul, hogy mind genetikailag, mind kulturálisan egyértelműen elkülöníthetőek a magyar nemzet tagjaira jellemző nemzeti adottságok, amelyek lényegében változatlan formában, a maguk érintetlenségében élnek tovább hosszú évszázadok óta.

A dualizmus idején kialakult magyar történelemoktatási kánon „rejtett tantervét” lényegében ez a historizáló és mitizáló történelemszemlélet határozta meg. Legfőképpen azért, mert – mint már korábban szó esett róla – az iskolai történelemoktatás legfőbb ideológiai célja a nemzetépítés, az identitásképzés volt: az, hogy a felnövekvő nemzedékek érzelmi-eg azonosuljanak a magyar nemzet értékeivel, hagyományaival, és tudatos és aktív honpolgárokka váljanak. A történelemoktatási kánon szakrális funkciója és – durkheimi értelemben vett (50) – vallásos jellege ma a magyarországinál látványosabban mutatkozik meg a határon kívüli magyar közösségek történelemoktatásában. Vajda Barnabás írja: „A szimbólumok: zászlók, ünnepélyek és évfordulók Magyarországon is hatással bírnak, ott is kollektív érzést keltenek; de a felvidéki helyzetben (ahol a magyar szimbólumok jogi tilalom alatt állnak) még felfokozottabban hatnak – miközben egyik helyen sem a szigorú értelemben vett történelmi igazságot, hanem bizonyos kulturális mítoszok továbbélését szolgálják. És mivel a mítoszok a politika világában érzik a legjobban magukat, innen csak egy lépés a számunkra nagyon ismerős erkölcsi szintre emelt nemzetiség jelensége.” (Vajda, 2007, 112–113.) A vallásos jellegből következően a kanonizált történelem tananyag – már csak az életkori sajátosságok miatt is – leegyszerűsített mitikus formában fogalmazódott meg és teljes mértékű kizárólagosságra törekedett: lényegében preformált (előre értelmezett, egyféléképpen értendő) történeteket, tanulságos „végeredményeket”, sematikus folyamatokat tartalmazott. A történetiség pedig legfeljebb a mitikus elemek újabb és újabb felidézésében, ismételtetésében mutatkozott meg: a kronológia azt mutatta meg, hogy a jelenben fontosnak ítélt nemzeti értékek és tulajdonságok (hazafiság, önfeláldozás stb.), illetve archetipikus történetek (államszervezés, honvédő harc, árulás stb.) az adott történelmi korszakban milyen formában bukkantak fel. Az iskolai történelemoktatás tehát nemcsak elméletben, de a gyakorlatban is sok tekintetben vallásos formában működött. (51) Alapvető feladata a kanonizált „nemzetvallás” közvetítése volt: a „katekizmus” (az alapvető ismeretek) megtanítása, az érzelmi azonosuláshoz szükséges „kultuszok” (emlékhelyek, emlékező ünnepek) folyamatos szervezése, illetve a nemzethit közösségét újra meg újra megerősítő szertartások és rítusok – történelemóra, megemlékezés – biztosítása.

Ennek a mitikus, leegyszerűsített történelemszemléletnek számtalan előnyét, nemzettudat-épitő sikerét a korábbiakban már említettük. Szólnunk kell azonban az alapvető veszélyéről is. Nevezetesen arról, hogy ha egy vágyainkból, félelmeinkből és korábbi sikereinkből konstruált nemzeti múltkép kerül iskolai történelemoktatásunk és nemzeti tudatunk középpontjába, akkor – a rendies minták továbbélésén túl – egyre irreálisabbá válik közgondolkodásunk, amely az elmúlt bő évszázadban már többször is „ferde viszonyba került a valósággal”. (52) Miről is van szó? Egyrészt arról, hogy a mitikus történelemszemlélet sok tekintetben „vak”: csak azt veszi észre, amit akar. A „régii dicsőség” mítoszai, nosztalgiai könnyen eltakarják a valóságos viszonyokat: a kalandozás kifejezés eufémizmusa könnyen elfeledteti azt a tényt, hogy sokáig sikeres rabló hadjárataink az európai népek történeti tu-

datában nem úgy jelennek meg, mint a miénkben; hogy egy-két évig valóban „nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára”, de könnyen megfélemedezünk arról, hogy aztán mi is nyögtük Bécs hatalmát több száz éven keresztül. A mitikus történelemszemlélet irreális jellegének legfőbb mutatója azonban az, hogy nemzeti kizárólagosságra törekszük, nem vesz tudomást a nemzetközpontságán túlmutató tágabb összefüggésekről, az esetleges alternatívákról. A kizárólagosságra törekvő nemzeti történelemszemlélet legfőbb veszélye az, hogy – a tételes vallások hívőihöz hasonlóan – képviselője nagyon könnyen válhat manipuláció áldozatává, illetve intoleránssá, dogmatikussá és fanatikussá.

A mitikus történelemszemlélet a passzív – információkat nem ismerő – formákon túl aktivizáló módon is hat, ami abból adódik, hogy ez a felfogás teljes mértékben folytonossá teszi, homogenizálja a történelmi időt, összemosza a múltat, a jelent és a jövőt. Ebben az esetben a történelemoktatás nemcsak arra tanít, hogy jóleső érzéssel legyünk büszkék arra, hogy őseink már ezer évvel ezelőtt államot alapítottak; hogy volt idő, amikor elődeink állama Európa nagyhatalmai közé tartozott, amelynek három tenger mosta a határait⁽⁵³⁾; hogy volt idő, amikor a magyarság (is) védte az európai kultúrát a keleti barbár támadások ellen. A mitikus történelemszemlélet arra is tanít, hogy a múlt nem múlt el, a múltban történt események, megoldandó feladatok közvetlen módon aktuálisak ma is és valószínűleg aktuálisak lesznek holnap is. Ez a történelemfelfogás tehát – ideologikus funkcióiból adódóan – preskriptív jellegű, ami azt jelenti, hogy a historizált múlt kötelező érvénnyel „előírja” azokat a nemzeti feladatokat, amelyeket a nemzethez tartozóknak a jelenben és a jövőben majd teljesíteniük kell, ha a közösséghez akarnak tartozni. ⁽⁵⁴⁾ A történelmi Magyarországra vonatkoztatott historizálás legfőbb veszélye az, hogy nemzettudatunk a „történelem foglya” maradt, pontosabban azoknak a vágyaknak, öncsaló mítoszoknak a foglya, amelyeket a kiegyezés után, elsősorban a millennium idején vetítettek vissza a múltba nemzettudatot formáló elődeink. Ha igaz ugyanis az „ezeréves Magyarország” változatlan formájú folytonossága, akkor minden későbbi nemzedék számára kötelező érvényű korparancs változatlan formában való fenntartása is. Ha igaz, hogy Szent István lényegében már magyar dominanciájú nemzetállamot alapított, akkor nem lehetünk tekintettel a nemzetiségek önállósodási törekvéseire, le kell törnünk szeparatizmusukat, elszakadási törekvéseiket. Ha igaz Hunyadi Mátyás közép-európai hegemóniája, akkor érthetetlen, hogy a szomszédos népek miért nem fogadják el kultúrfölényünket, államszervező ajánlatainkat. Ha igaz, hogy mi voltunk és vagyunk az európai kereszténység védőbástyája, akkor érthetetlen, hogy miért olyan háládatlanok abban az esetben, amikor mi kerülünk bajba. Ha igaz a „három tenger”, a múltban létező nemzeti egység, a hungarus tudatból fakadó jóviszony, akkor... Az aktuális feladatokat történelmi parancsként előíró mitikus elemek felsorolását még hosszan lehetne folytatni. Ehelyett azonban egy olyan historizáló példára szeretném felhívni a figyelmet, ami még ma is megtalálható a történelemkönyvekben. Az állandóságot képviselő „ezeréves Magyarország” mítoszába nagyon nehezen fér bele, hogy a Magyar Királyság területe történelme során nagyon sokszor változott – gondoljunk csak a százötven éves török uralom hódoltsági területeire, Erdély sajátos státuszára a 16–19. század között. A török hódítás időszakáról azonban történelemtankönyveink többnyire még mindig úgy írnak – összemosva az államot, területet és népet –, mintha az „ezeréves Magyarország” valamilyen formában megőrizte volna egységét: „A három részre szakadt Magyarország élete”. Első pillanatban „ártatlanak” gondolnánk a dolgot, hiszen ha jogi értelemben nem is, de bizonyos intézményekben, a korabeli emberek fejében valóban megőrződött valami a korábbi egységből. Ha azonban a trianoni béke utáni időszakról a következő fejezetcím kerülne a történelemkönyvekbe: *Az öt, illetve nyolc részre szakadt Magyarország élete*, akkor már egészen más lenne a dolog megítélése. Akkor látványosabban kiderülne, hogy a historizáló nemzettudat az eredeti, ősi, mindenkori állapot visszaállítását diktálja – miközben még nem is telt el százötven év.

Jegyzet

(1) Mindez nem csak azt jelenti, hogy a demokratikus hagyományokra vonatkozó alapvető ismeretekkel, információkkal látja el a felnövekvő nemzedékeket. Sokkal inkább azt, hogy demokratikus értékválasztásokat, gondolkodási és cselekvési mintákat, igazodási pontokat nyújt a diákoknak múltjukról, önmaguk és közösségeik helyzetéről, a magyar állam és a magyar nép jelenlegi és jövőbeli lehetőségeiről.

(2) Jól mutatja ezt, hogy számtalan történelemtananyag – kisebb „kozmetikai műtéttel” – lényegében változtatás nélkül „átvésztelte” a politikai rendszerváltást.

(3) Amíg a nemzetállam a legfőbb (bár korántsem egyedüli) legitím létező, melyet személy szerint ki-ki elfogadhat magának, addig az iskola sohasem szabadul meg a kulturális homogenizációs feladattól. Anyanyelvűből, egészen ritka kivétellel, mindig csak egy van; anyanyelvi (így történelmi tudatot is magában rejtő) kultúrából az emberek döntő hányada számára szintúgy csak egy van, tehát joggal elvárható minden egészséges nemzettől, hogy egységes kulturális kód révén integrálja beleszületett tagjait. (Gyáni, 1997, 96.)

(4) Jól mutatja ezt a szerepet az úgynevezett Gönczöl-jelentés, amely a 2006-os zavargások egyik alapvető okaként írta le nemzeti közgondolkodásunk és történelmi tudatunk zavarodottságát.

(5) A magyar társadalom politikai megosztására irányuló történelmi tendenciákat nem a nemzet tudat megosztását erősítő relativizálással lehet ellensúlyozni, hanem folyamatos önreflexióval és párbeszéddel. Ma nem a pártosodás az alapvető gond, hanem a nemzet tudatra vonatkozó polarizált vélemények abszolutizálása, valamint az ebből fakadó kommunikációképtelenség.

(6) A 20. század második felének posztmodern „nyelvi fordulata” után a történetírás feladata már nem csupán a múlt rekonstruálására (a megtalált töredékekből a hajdanvolt világ újraalkotására) irányul, hanem arra is, hogy tárja fel azokat a szemléleti (ideológiai) előfeltételezéseket, elméletalkotó kereteket, amelyek alapján a múlt eseményeit feldolgozza. Más szóval a történetírói munka alapvető részévé vált a történelmi tények és a róluk alkotott reprezentációk (szövegek, képek) elkülönítése, a folyamatos önreflexió. Annak tudatosítása, hogy miközben a történész a múlt minél hitelesebb képének bemutatására törekszik, óhatatlanul is saját szemszögéből, az általa létrehozott (konstruált) értelmezési és fogalmi rendszerben írja le a múltban történteket. A történetírói munka értelmezésekor tehát számolnunk kell az adott történelmi mű ideológiai és nyelvi kor-meghatározottságával, ami azt jelenti, hogy a történelmi munkák szerzői nemcsak kívülálló krónikásai, hanem aktív formálói és befolyásolói a múltról alkotott képeknek – és ezáltal jelenkoruknak is.

(7) A nacionalizmus Ernst Gellner szerint olyan modernizációs közösség-szervező ideológia, amely a többnyire etnocentrikusan egységesített nemzeti kultúrát fedésbe kívánja hozni a politikai (állami) kere-

tekkel, más szóval a kulturális és a politikai nemzet egységét kívánja megvalósítani (Gellner, 2004).

(8) A továbbiakban elsősorban Gyurgyák János (2007) munkájára támaszkodom. Néhány alapvetően felhasznált forrásmunkát azonban mindenképpen érdemes megemlíteni – a teljesség igénye nélkül: Berend T., 2003; Bibó, 1986; Dávidházi, 2004; Dénes, 2001; Gyáni és Kövér, 1998; Petrás, 2006; Schöpflin, 2003; S. Varga, 2005; Szabó, 2003.

(9) A Kossuth Lajos és Teleki László nevével fémjelzett konföderációs nemzetépítő program például ideológiatörténeti szempontból nagyon fontos elgondolás, de a történelemoktatási kánon szempontjából legfeljebb csak érdekességként említhető. Hasonló helyzetben van a századforduló polgári radikálisainak – Jászi Oszkár, Szende Pál – nemzetzetelmélete is, hiszen a múltat mindenestől elvető, csak a jövő polgári Magyarországára koncentráló ideológiájuk nem került be a történelemoktatási kánon „fősodrába”.

(10) Széchenyi Istvánról Kossuth Lajoson, Wesselényi Miklóson, Dessewffy Aurélon, Kölcsey Ferencen át egészen Petőfi Sándorig.

(11) A reformkorban természetesen megosztottak a vélemények a „spontán magyarosodásról” – elegendő-e az, hogy a nemzetiségek csupán elsajátítsák az államnnyelvet és ismerjék az állam hivatalos kultúráját, vagy el is kell magyarosodniuk –, illetve a nemzet állami önállóságáról – perszonálunióra kell törekedni, vagy teljes nemzeti függetlenségre –, de a magyar nacionalizmus kulturális és politikai céljainak megvalósítása nem tűnt elérhetetlen álmoknak.

(12) Ennek a felfogásnak Eötvös József és Deák Ferenc voltak a kidolgozói, akik a „lehetőségekhez képest”, kompromisszumos formában igyekeztek továbbvinni a reformkor liberalizmusát.

(13) Ozorai Pipó, Zrínyi Miklós, Hunyadi János szerb sajkásai, Bocskai vagy Rákóczi ruszin katonái valószínűleg nem rendelkeztek mai értelemben vett magyar etnikai tudattal, ennek ellenére a Magyar Királyság, a „magyar haza” elkötelezett védőiként tarthatjuk őket számon.

(14) Paul Ricoeur – Mannheim Károly Ideológia és utópia című művét értelmezve – azt írja, hogy ha egy csoportvágy politikai programmá, ideológiává válik, akkor az utópia a politikai ideológia mitikus közvetítőjévé, történelmi mitológiává válik (Ricoeur, 1997. 120-126.).

(15) A szimbolikus politika Gerő András szerint „Arról szól, hogy egy adott, önmagát közösségnek tételező csoport – adott esetben a nemzet – miként nyilvánítja ki önnön létét, miként fogalmazza meg önmagát; hogyan és milyen kultuszokat teremt.” (Gerő, 2004. 7.).

(16) Természetesen ennek a felfogásnak is akadtak képviselői a dualizmus időszakában – például Kossuth Lajos és Teleki László konföderációs terve, vagy Mocsáry Lajos bátor kiállása a nemzetiségekkel való kiegyezés érdekében –, de ezek a törekvések teljes mértékben elszigeteltek maradtak.

(17) Mocsáry Lajos kifejezése.

(18) Gyurgyák János írja: „A korszak törvényhozásának áttekintése, valamint az erről folytatott parlamenti viták és csatározások áttanulmányozása arról győzhet meg bennünket, hogy a magyar politikai elit döntő többsége titkon reménykedett a magyarosodás-magyarosítás folyamatának előrehaladásában, sokan úgy vélekedtek, hogy a nemzetiségi asszimiláció egyszerűen szükséges, másrészt lehetséges folyamat.” (Gyurgyák, 2007, 82.)

(19) Gerő András írja: „A szimbolikus politika és a 'reálpolitika' (érdekpolitika, hatalompolitika, gazdaságpolitika, társadalompolitika stb.) tehát nagyon is eltérő lehet, noha minden esetben összefüggenek egymással. Az összefüggés nemcsak az alternatív narratívát, alternatív tematizálást jelenti, hanem azt is, hogy a szimbolikus politika olyan 'realitással' válik, ami megszabhatja a 'reálpolitika' értelmezési kereteit, s ily módon maga is konstruálja a realitást.” (Gerő, 2004)

(20) Természetesen jóval korábban is tanítottak történelmet a magyar iskolákban, de mivel ez a gyakorlatban nem volt általánosan kötelező, ezért nem tekintendő a mai értelemben vett állami tömegoktatásnak. Ugyanakkor a kiegyezés előtti magyar történelemtanítás funkciója is bizonyos mértékig más volt, mint a későbbiekben: lényegében művelődéstörténeti ismereteket és erkölcsi példázatokat tartalmazott (bővebben lásd: Szebenyi, 1970. 7–19.).

(21) Az iskolarendszer révén magyarosító törekvéseket jól szemlélteti az 1907-ben elfogadott oktatási törvény (az úgynevezett lex Apponyi) amely a nemzeti iskolák számára is kötelezővé tette, hogy „a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez tartozás tudatát erősítsék” (idézi: Gyurgyák, 2007, 83.). Mindez olyan, mintha egy mai szlovákiai magyar iskola tanáraitól nemcsak az állampolgári hűség közvetítését várnák el, hanem a szlovák etnikumra, illetve nemzetre irányuló hazaszeret érzelmi megtanítását is. A korabeli nemzetiségi konfliktusok jellegét jól szemlélteti például, hogy 1874-ben pánszláv agitáció vádjával bezáratják mind a három szlovák középiskolát.

(22) Jól mutatja a történelem tantárgy korabeli jelentőségét az a tény, hogy a századfordulón hat éven át – a III–VIII. (7–12.) évfolyamon – heti három órában tanítottak történelmet a gimnáziumokban (Szebenyi, 1970, 102–103.). Ez az óraszám megközelítőleg azonos a mostani általános iskolai és gimnáziumi együttes óraszámával.

(23) A történelem érettségi, illetve az úgynevezett állampolgársági vizsga például a néprajzkutatók szerint nagymértékben hasonlít a törzsi beavatási szertartásokhoz, amikor az avatandó személynek – a teszt próbák után – számot kellett adnia arról, hogy a „bozótiskolában” mennyiben sajátította el azt a mások számára „titkos nyelvet”, amely a törzs alapvető hagyományait (a törzs eredetmítoszáit és a „szellemhősök” történetét) tartalmazta (bővebben lásd: Lips, 1962, 274–275.).

(24) „A szakralizálás annyit jelent, hogy a nemzeti identitást fölé kellett helyezni mindannak, ami volt.

A »főnt« érzetét és képzetét pedig csak úgy lehetett megteremteni, hogy egyfajta megkérdőjelezhetetlenséget – mondhatnám úgy is: szentséget – kellett a nemzet értékének tulajdonítani. (...) A nemzet olyan erős identitással válhatott, hogy legitimálhatta az emberáldozatot is. (...) A szakralizálás viszont csak azokban a kultúrantropológiai formákban történhetett, amit a hagyományos vallási világgép sok évszázados rögzültsége már megteremtett. (...) Mindenütt megjelennek a templomi és dinasztikus zászlókat felváltó nemzeti színek. Mindenütt önértékké válik, hogy valaki vagy valami ehhez és nem amához a nemzethez tartozik. (...) A nemzetből egyfajta világi istenség válik – az egyszerűség kedvéért ezt nemzetistennek hívom. A szekuláris vallási struktúra teljessége pedig maga a nemzetvallás.” (Gerő, 2004, 18–20.)

(25) A 20. századi magyar rendszerváltások tényleges száma – azok mélysége, időtartama és belső szakaszolhatósága miatt – természetesen vitatható, bár mindenképpen elképesztően nagy. Szubjektív listám a következő: a dualizmus korszaka, a polgári demokratikus időszak, a Tanácsköztársaság, a fehérterror időszak, a Horthy-korszak, az úgynevezett nyilas uralom időszak, az úgynevezett népi demokratikus korszak, a Rákosi-korszak, a Kádár-korszak, napjaink.

(26) Természetesen nem minden politikai rendszernek volt elég ideje és lehetősége a változtatásokra, de a korabeli oktatáspolitikai dokumentumokból egyértelműen kiolvasható, hogy minden rendszernek szándékában állt „történelemtanítás gyökere megújítása”.

(27) Kelemen Elemér opponensi véleménye a Történelem. Tantárgy-pedagógiai olvasókönyvről. Elhangzott 2006. december 2-án a Történelemtanárak XIV. Országos Információs Konferenciáján (idézi: Szabolcs, 2007, 90.). Véleményét még inkább alátámasztja az az áruklódó tény, hogy bár az írásban több helyen is fölveti, hogy a történelemtanításnak vannak persze a politikai ideológiától független, saját-szerű rétegei is, de ezek néven nevezésére, kifejtésére opponensi véleményében már nem kerül sor.

(28) Az itt szereplő tankönyvrészletek az Országos Pedagógiai Könyvtárban található történelemtankönyv-válogatásból valók.

(29) A posztmodern szemlélet még ennél is tovább megy. Clifford Geertz írja: „Számos normatív elmélet amellelt érvel, hogy a politikai elmélet racionális (tudományos) és irracionális (ideológia, mítosz) szférája elkülöníthető vagy egyenesen elkülönítendő egymástól. Ezzel nem értünk egyet! Úgy gondoljuk, hogy a minket körülvevő világ eleve csak szimbolikus formában ragadható meg. A valóság számunkra csak konstrukcióként létezik.” (Geertz, 1994. 23.)

(30) A történettudomány és a történelemtanítás bizonyult tudományos-ideológus viszonyrendszernek bemutatására természetesen itt nem vállalkozhatunk. A kérdés összetettségének szemléltetésére azonban álljon itt egy példa. A 1960–70-es évek – Ránki György, Berend T. Iván, Katus László által képviselt – korszerű gazdaságtörténeti irányzata például valóban meglepő gyorsasággal kezdett beszűrömleni a közoktatás történelemtankönyveibe. Ezt értel-

mezhetjük tehát úgy is, mint a történelemtudomány új eredményeinek gyors megjelenését a történelem-oktatásban. Ugyanakkor jól tudjuk, hogy ez a történetírói irányzat azért is kapott nagyobb lehetőségeket a történelemtudományban – majd pedig a történelem-oktatásban –, mert az aktuális politikai kurzus igyekezett háttérbe szorítani a nemzetközppontú történeti irányzatokat, és támogatta a tágabb társadalom- és gazdaságtörténeti iskolák előretörését.

(31) Ahogy a természettudósok is fokozatosan feltárják a világ titkait és fejlődéstörvényeit.

(32) Mindez persze nem érvényesült maradéktalanul a tényleges társadalmi gyakorlatban. A tanórákon, a folyósói beszélgetéseken, családi körben vagy a médiában nyilvánvalóan mindig is számtalan alternatív történelemszemlélet létezett, ami közgondolkodásunk sokszínűségéből, identitásunk közösségből következő: hiába próbálta például a hivatalos politikai ideológia akárhány történelemkönyvvel ráerőltetni a magyar társadalomra 1956 ellenforradalmi megítélését: a magyar társadalom túlnyomó többsége forradalomként élte meg és tartotta számon a történelmi eseményeket.

(33) Gondoljunk csak arra, amikor a dualizmus idején egyszerűen nem vettek tudomást a nemzetiségek eltérő történelem- és társadalomszemléletéről vagy később a polgári radikálisok, illetve a szociáldemokrácia történelem- és társadalomfelfogásáról.

(34) Amikor a múlt század '80-as éveiben megkérdeztem Borsányi Györgyöt, a munkásmozgalom-történet kiváló kutatóját, miért írta Demény Pálról azt, hogy a magyar munkásmozgalom áruelője, akkor számomra hitelesen azt mondta, hogy ezzel gondolta átmenteni Demény Pál nevét a későbbi köztudat számára, mivel ekkor párhatharózat volt érvényben arról, hogy Demény Pál nevét ki kell törölni a tankönyvekből, illetve a közgondolkodásból.

(35) A monolitikus jellegét jól mutatja az a tény, hogy az elmúlt időszakban lényegében ugyanaz volt a középiskolai, az általános iskolai és a kiegészítő iskolai történelemkönyvek tartalomjegyzéke, ami azt mutatja, hogy szerkezetükben nem, legfeljebb az életkori sajátosságoknak megfelelően különböztek az iskolai történelemkönyvek.

(36) Klaniczay Gábor írja: „...a történettudomány, mielőtt közre lép a »történeti igazság«, a »tények« kiderítésére, egyúttal az is felismerte, hogy a múlt értelmezése korról korra változik, hogy mindenki saját érdeklődésének és céljainak megfelelően válogat a múlt emlékeit hordozó adatok, emlékek, források között, s hogy ez valószínűleg soha nem is lesz másképp. Ebben a helyzetben a történettudomány »tudományos« jellege inkább a források feltárásában, kiadásában, pontos értelmezésében, a kritikai módszerek kidolgozásában, s a feldolgozásoknak, átfogóbb magyarázatoknak az eredményeikkel, módszereikkel szemben felhozható adatokkal, ellenérvekkel történő szembesítésében található.” (Klaniczay, 1993, 27–28.)

(37) Ahogy a nagyapám szokta volt mondani: 1945 volt, akinek felszabadulást, volt, akinek „felszabadulást” jelentett.

(38) A nemességhez való tartozás a középkorban anyanyelvtől független volt, de a különböző nemzetiségek (horvátok, románok, szlovákok) előkelő családjai a magyar államhoz és nemességhez való tartozás érdekében többnyire elmagyarosodtak, vagy – ha otthon anyanyelvükön beszéltek is – erős hungarus tudattal rendelkeztek.

(39) Itt a horvátok természetesen kivételt jelentenek.

(40) Itt ismét tetten érhető a történelemoktatás szakrális, vallásos jellege, hiszen a közösséggel való érzelmi azonosulás szervezése korábban a vallások szerepe volt.

(41) Ezek a valóságos történelmi közegekből kiemelt figurák tovább mitizálódtak az elmúlt évszázad számtalan rendszerváltása nyomán, hiszen a mindenkori ideológiai és politikai szükségletek igyekeztek „magukhoz igazítani”, magukhoz hamisítani történelmi nagyjainkat, saját kérdéseiket és válaszait adva a szájukba. I. (Szent) István például az elmúlt évszázadban hol nyugati, hol keleti mintára alkotta meg többnyire nemzetinek nyilvánított államát a különböző politikai kurzusokhoz igazodó történelemkönyvekben és ünnepi beszédekben.

(42) Egy demokratikus társadalomban természetes jelenség az, hogy vita van, hogy sokféle kisebbséget, sokféle csoportot érdekel kell összehangolni. Ebből adódóan mindenkinek meg kell tanulnia a konfliktusokkal együtt élni és a konfliktusokat kezelni. A mai magyar közéletben azonban többnyire még az intoleráns „törzsi” szemlélet uralkodik, ami szorosan összefügg az egyoldalú nemzetközppontú történelemszemlélettel. Aki hozzánk tartozik (a mi kutyánk kölyke), az csak jó lehet, a másik oldal képviselői csakis rosszak lehetnek, s ebből következően az erkölcs is viszonylagossá vált: ebben az értelemben minden vitázó fél önmagát tekintti a kizárólagos „nemzeti érdek” és „nemzeti igazság” képviselőjének, ezért a politikai életben nem különbözőképpen gondolkodó magyarok párbeszéde, hanem a mindenkori „jó és rossz magyarok”, „hazaárulók és honvédek” küzdelme” zajlik, akik történelmi hagyományainkra hivatkozva nyugodtan fittyet hányhatnak az egyetemes erkölcsi szabályoknak.

(43) De még a mai augusztus 20-i ünnepségeinknek is visszatérő motívuma a „szent-istváni” magyar nemzetalapítás és magyar nemzetépítés.

(44) Mindezt az adott korban népszerű történeti-jogi érvrendszerrel igyekezett alátámasztani: a magyarok voltak itt korábban, a magyarok alapítottak itt először államot, a magyar állam folyamatosan létezett a történelemben stb.

(45) Ennek „pedagógiai lefordítását” húsz évvel ezelőtt nagyjából a következőképpen magyarázta nekem sárospataki vizsgatanításom előtt vezetőtanárom, Hajdú Pista bácsi: Az őskort csak azért kell tanítani, mert jól összekapcsolható a diákok nomadizmus iránti vágyával, az indiánosdival; a görögök és a rómaiak a kiskamaszok számára megragadható nagy eszményeket képviselnek (a bátorság, a hazaszeretet, demokrácia, a civilizációt terjesztő nagy birodalom eszménye); a középkor pedig az önmagukat verekedésekben kipróbáló, állandóan harcban álló kamaszok világát segít meg-

fogalmazni, s a lovagiasság, udvariasság felé terelni. A nagy felfedezések a kalandvágy kiélését segíthetik, a későbbiek pedig a hazaszeretet felkeltését, illetve az intézmények tisztelétét.

(46) A 19 század első felében ez a teleologikus nemzetépítő fejlődéstörténet még egyetemes jellegű volt, azt feltételezte, hogy a különböző nemzetek békésen megférnek majd egymás mellett. A század második felére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetállamok fejlődésük során óhatatlanul szembekerülnek egymással, ezért a teleologikus nemzetfejlődés elve elveszítette egyetemeségét és nacionalista politikai ideológiává vált, amely a későbbiekben feltöltődött az úgynevezett szociáldarwinizmus apokaliptikus nemzetarc-víziójával is.

(47) Azok a népek, amelyek korábban nem rendelkeztek önálló államisággal – mint például Szlovákia –, a maguk nemzetépítő fejlődéstörténetét az „ezeréves álom” metaforájával írják le: eddig aludtunk, álmodoztunk csupán, de a történelem elhozta (beteljesítette) a nemzet kulturális önállóságát és elhozza majd (éppen napjainkban) politikai önállóságát is.

(48) Szemléletesen mutatja ezt a historizáló szemléletet a magyar nemzeti színek 1848-as törvénybe iktatása: a nemzeti trikolor ?piros-fehér-zöldje? közismerten a reformkor végére terjed el Magyarországon. Törvénybe iktatásakor azonban így fogalmaz az 1848. évi XXI. Törvény-cikk: ?A nemzeti színről és ország czímeréről. 1. § A nemzeti szín, és ország czímere ősi jogaiba visszaállítatik. 2. § Ennélfogva a háromszínű rózsza polgári jelképen újra (sic!) felvettvén?? (idézi: Gerő, 2004, 35.)

(49) A történelmi események sodrában sokáig bizonytalan volt, hogy az eseménysor melyik epizódja válik kitüntetett eseménnyé, nemzeti ünneppé. Sokáig április 11-ét tekintették hivatalos ünnepnek, amely ? az áprilisi törvények szentesítésének napjaként ? az alkotmányos átalakulást reprezentálta; később, a szabadságharc bukása (jó példa ez is a mitizálásra: nem katonai veresége, hanem az ügy teljes pusztulása) után egyre inkább március 15. került a középpontba, az önálló nemzetállam megalosulásának ragyogó pillanataként; a szabadságharc győzelme esetén ma valószínűleg április 14-ét, a trónfosztás napját ünnepelelnék nemzeti ünnepként.

(50) Émile Durkheim és követői a vallás és a vallásosság kifejezés alatt nem metafizikus gondolkodási-, illetve intézményrendszert értett, hanem a közösségek kulturális integrációjához nélkülözhetetlen

kollektív hiedelmeket; olyan egységes szimbólumrendszert, „szimbolikus valóságot”, amelynek segítségével a mindennapi élet esetleges tapasztalatait egységes, értelmezhető képpé rakhatjuk össze. Bővebben Émile Durkheim: A vallási élet elemi formáiról. A totemisztikus rendszer Ausztráliában. Budapest. L'Harmattan Kiadó. 2003. Ronald Jacobs írja: „Durkheim észrevette, hogy minden társadalomnak szüksége volt rituális eseményekre, amelyek kikényszerítették a kollektív morális reflexió időszakainak meghosszabbítását. Ezen időszakok alatt a mindennapi élet megszokott világa fölé emelkedve mozgósították a társadalmiság érzelmi kötelékeit, fokozták a nyilvános részvételt, és a múltat, a jelent és a jövőt összesűrítették egy folyamatos, mitikus, misztikus kollektív történetté, arról, hogy kik vagyunk”. Idézi: Császi Lajos: A média rítusai. Budapest. Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. 2002. 63.

(51) Durkheim említett művében a szekuláris értelemben felfogott vallásosságnak két aspektusát elemzi: a mítoszt és a rítust. A mítosz az idealizált világrend egységes rendszerben elmondott története, a rítus pedig ennek a történetnek, „forgatókönyvnek” az „eljátszása”, szertartás vagy cselekvés formájában való megjelenítése. A szertartás, a rítus azért fontos, hogy a közösség tagjai ezen keresztül kapcsolódhassanak, ?kommunikáljanak? a szimbolikus valósággal, a közösséget szimbolizáló személytelen erővel, ami átjárja és megerősíti őket. A mi olvasatunkban: a nemzeteszmé maga a mítosz, az emlékünnepek, illetve a történelemóra pedig ennek a rítusa, szertartása.

(52) Bibó István kifejezése.

(53) Ez a tény ugyan történeti értelemben nem igazolható – ma már nem is találjuk történelemtankönyveinkben –, de a történeti közgondolkodásban még tartja magát.

(54) A kelet-közép-európai népek történetével foglalkozó nyugati történészek és politikusok újra és újra meglepődnek azon a tényen, hogy az itt élő emberek nem az aktuális jelenben, hanem a több száz évet átölelő mitikus időben élnek. Két szomszédos család, község vagy éppen nép közötti több száz évvel korábban keletkezett konfliktus is bármikor véres háborúba torkollhat. A szerb nacionalisták például a bosnyákok elleni népirodájukat még ma is azzal indokolják, hogy több, mint négyszáz évvel korábban a bosnyákok üldözték a szerbeket, ezért ők most csak „törlesztenek”.

Irodalom

Berend T. Iván (2003): *Kisiklott történelem – Közép-és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. Budapest. Bibó István (1986a): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In uő: *Válogatott tanulmányok*. I–III. (szerk. Vida István) Magvető, Budapest. Bibó István (1986b): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In uő: *Válogatott tanulmányok*. I–III. (szerk. Vida István) Magvető, Budapest.

Bibó István (1986c): A német hisztéria okai és története. In uő: *Összegyűjtött művek*. I. Magvető, Budapest. 376–378.

Carr, E. H. (1995): *Mi a történelem?* Gondolat, Budapest.

Császi Lajos (2002): *A média rítusai*. Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.

- Csepela Jánosné, Horváth Péter, Katona András és Nagyajtai Anna (2000): *A történelemtanítás gyakorlata*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Dávidházi Péter (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán (2001): *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest.
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formáiról. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. L'Harmattan, Budapest.
- Glatz Ferenc (1992): Rendszerváltás, oktatáspolitikai, történelemtanítás. *História*, 2.
- Gerő András (2004): *Képzelt történelem*. PolgArt, Budapest.
- Geertz, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég, Budapest.
- Gellner, Ernst (2004): A nacionalizmus kialakulása – a nemzet és az osztály mítoszai. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel, Budapest.
- Gyáni Gábor (1997): Mit várhat az iskola a szkeptikus történetírástól? *Új Pedagógiai Szemle*, 4.
- Gyáni Gábor és Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Gyurgyák János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.
- Jakab György (2006): A történelemtanár dilemmái. *Új Pedagógiai Szemle*, 10.
- Katona András és Sallai József (2001): *A történelemtanítása*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Katus László (1987): Nemzetiségi politika a polgári forradalom előtt. *Társadalmi Szemle*, 5. 59–68.
- Klaniczay Gábor: A középkori egyetemes történelem oktatásának problémái. In V. Molnár Miklós (szerk.): *Új törekvések a történelemtanításban*. Keraban, Budapest. 27–28.
- Knausz Imre (2001, szerk.): Az évszámokon innen és túl... In uó (szerk.): *Megújuló történelemtanítás*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Lips, Julius (1962): *A dolgok eredete*. Gondolat, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (2007): A magyar oktatáspolitikai történet egy lehetséges értelmezési kerete. In Szabolcs Ottó (szerk.): *Történelempedagógiai füzetek* 26. Budapest.
- Petrás Éva (2006): *Nacionalizmus és politikai romantika. Vázlat a magyar nacionalizmus romantikus elemeiről és a politikai romantikáról Magyarországon*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest.
- Ricoeur, Paul (1997): Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest. 120–126.
- S. Varga Pál (2005): *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalomrendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi, Budapest.
- Schöpflin György (2003): *A modern nemzet*. Attraktor, Gödöllő – Máriabesnyő.
- Szabó Miklós (2003): *Az újkonzervativizmus és jobboldali radikalizmus története, 1867–1918*. Budapest.
- Szabó Miklós (???) : *Politikai gondolkodás és kultúra a dualizmus idején*. <http://mek.oszk.hu/02200/02220/html/3.htm>
- Szabolcs Ottó és Katona András (2006): *Történelem. Tantárgy-pedagógiai olvasókönyv. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Ottó (2007, szerk.): *Történelempedagógiai füzetek* 26. Budapest.
- Sebenyi Péter (1970): *Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vajda Barnabás (2007): Modernizálódó történelem-oktatás – kisebbségi helyzetben. *Iskolakultúra*, 17. 11–12. 112–113.
- Závodszy Géza (1996): Miért tanítunk történelmet? *Történelmi Módszertani Lapok*, 4.